

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS
POLITIKOS IR VADYBOS FAKULTETAS
POLITIKOS MOKSLŲ KATEDRA

LAIMA TAMOŠIŪNAITĖ-UZUN

EUROPOS KAIMYNYSTĖS POLITIKOS MAGISTRANTŪROS STUDIJŲ PROGRAMA

**KURDŲ TAUTINĖS MAŽUMOS TURKIJOS RESPUBLIKOJE (2003–2012
M.) ANALIZĖ**

Magistro baigiamasis darbas

Vadovė: doc. dr. Audronė Janužytė

Vilnius, 2013

**KURDŲ TAUTINĖS MAŽUMOS TURKIJOJE (2003–2012
M.) ANALIZĖ**

Europos kaimynystės politikos magistro baigiamasis darbas

Studijų programa 62602S1

Vadovė

doc. dr. Audronė Janužytė

2013

Recenzentas

Atliko

EKPmns1-01

Laima Tamošiūnaitė-Uzun

PATVIRTINIMAS APIE ATLIKTO DARBO SAVARANKIŠKUMĄ

Patvirtinu, kad įteikiamas darbas „Kurdu tautinės mažumos Turkijos Respublikoje (2003–2012 m.)“ analizė yra:

- 1) Atliktas savarankiškai ir nėra pateiktas kitam kursui šiame ar ankstesniuose semestruose.
- 2) Nebuvo naudotas kitame universitete Lietuvoje ir užsienyje.
- 3) Nedaroma nuorodų į kitus darbus, jeigu jie nėra nurodyti darbe.
- 4) Pateikia visą panaudotos literatūros sąrašą.

Laima Tamošiūnaitė-Uzun

DARBE NAUDOJAMOS SANTRUMPOS

- AKP** – *Adalet ve kalkınma partisi* (Teisingumo ir plėtros partija)
- BDP** – *Barış ve Demokrasi Partisi* (Laisvės ir demokratijos partija)
- CHP** – *Cumhuriyet Halk Partisi* (Respublikonų liaudies Partija)
- DEHAP** – *Demokratik Halk Partisi* (Demokratinė liaudies partija)
- DEP** – *Demokrasi Partisi* (Demokratijos partija)
- DTP** – *Demokratik Toplum Partisi* (Demokratinė visuomenės partija)
- ES** – Europos Sąjunga
- EŽTT** – Europos žmogaus teisių teismas
- HADEP** – *Halkın Demokrasi Partisi* (Tautos demokratijos partija)
- HAK-PAR** – *Hak ve Özgürlük Partisi* (Teisės ir Laisvės Partija)
- HEP** – *Halkın Emek Partisi* (Tautos darbo partija)
- YÖK** – *Yüksek öğretim kurulu* (Aukštojo mokslo taryba)
- JAV** – Jungtinės Amerikos Valstijos
- KDP** – Kurdistano Demokratinė Partija
- KPS** – Kurdistano Patriotinė Sąjunga
- KRV** – Kurdistano Regioninė Vyriausybė
- MGK** – *Milli güvenlik kurulu* (Nacionalinė saugumo taryba)
- ÖZDEP** – *Özgürlük ve demokrasi partisi* (Laisvės ir demokratijos partija)
- ÖZEP** – *Özgürlük ve Eşitlik Partisi* (Laisvės ir lygybės partija)
- PKK** – *Partiya Karkerên Kurdistan* (Kurdistano darbininkų partija)
- RTÜK** – *Radyo ve televizyon üst kurumu* (Radijo ir televizijos aukščiausioji taryba)
- TRT** – *Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu* (Turkijos radijo ir televizijos kompanija)
- UNESCO** – *United Nations educational, scientific and cultural organization* (Jungtinių Tautų švietimo, mokslo ir kultūros organizacija)

TURINYS

DARBE NAUDOJAMOS SANTRUMPOS	4
ĮVADAS	5
1. TAUTINIŲ MAŽUMŲ SAMPRATOS APIBRĖŽIMAS TURKIJOS RESPUBLIKOJE	10
2. POLITINIŲ IR KULTŪRINIŲ TEISIŲ KURDAMS IŠPLĖTIMAS TURKIJOS RESPUBLIKOJE 2003–2012 M.	19
2.1. Politinės ir pilietinės teisės	22
2.2. Kalbinės ir kultūrinės teisės	29
3. TURKIJOS IR IRAKO KURDŲ PADĖTIES LYGINAMOJI ANALIZĖ	37
3.1. Istorinis aspektas	37
3.1. Politinių ir pilietinių teisių aspektas	47
IŠVADOS	56
REKOMENDACIJOS	59
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	60
ANOTACIJA/ANNOTATION	75
SANTRAUKA	76
SUMMARY	77

ĮVADAS

2012 m. spalį Turkijos vyriausybė pradėjo taip vadinamąjį „Imrali procesą“¹, kuriuo siekiama užbaigti daugiau kaip tris dešimtmečius besitęsiantį turkų–kurdų konfliktą². Sprendžiant konfliktą, siekiama rasti kompromisą ir su kurdų lyderiu bei sukarintos Kurdistano Darbininkų Partijos (kurdiškai: *Partiya Karkerên Kurdistan*, toliau – PKK) vadovu Abdullah Odžalanu (nuteistu iki gyvos galvos už karinius išpuolius prieš turkų valdžią)³. Vienas iš A. Odžalano Turkijos vyriausybei keliamų reikalavimų yra padaryti pakeitimus 1982 m. Konstitucijoje, kurie suteiktų kurdams platesnes politines ir kultūrines teises. Pagal šios Konstitucijos 66-ą straipsnį, visi asmenys, turintys Turkijos pilietybę, yra turkai⁴. Šiuo metu Turkijoje didžiausia tautinė mažuma yra kurdai. Jie sudaro apie 15–20 proc. visų šalies piliečių⁵, tačiau kurdams nėra suteiktas tautinės mažumos statusas, nes remiantis 1923 m. Lozanos taikos sutartimi, Turkijoje tautinės mažumos yra pripažįstamos tik religiniu pagrindu. Tautinių mažumų statusas yra suteiktas graikams, armėnams ir žydams. Kurdams, kurie kaip ir turkai yra musulmonai, tautinės mažumos statusas nėra suteiktas⁶. Kadangi Turkijoje kurdų kaip tautinės mažumos teisės nėra garantuojamos nei tarptautiniais, nei nacionaliniais dokumentais, ilgą laiką prieš kurdus buvo vykdoma nacionalistinė asimiliacijos politika – jiems buvo draudžiama vartoti gimtąją kalbą viešojoje erdvėje, įgyti išsilavinimą gimtąja kalba, vystyti nacionalinę kultūrą, tradicijas ir tautinį identitetą⁷.

Turkijoje teigiamos permainos tautinių mažumų politikoje siejamos su Teisingumo ir Plėtros Partijos (turk: *Adalet ve Kalkınma Partisi*, toliau – AKP) išrinkimu į parlamentą 2002 m. pabaigoje. AKP suformavo vienpartinę vyriausybę ir pradėjo vykdyti demokratines reformas, tarp jų ir dėl platesnių teisių kurdams kaip tautinei mažumai suteikimo⁸. Pagrindinis postūmis reformoms tautinių mažumų srityje buvo Turkijos siekis pradėti derybas dėl narystės su Europos Sąjunga. 2002–2006 m. paskelbti devyni harmonizacijos (reformų) paketai, kuriais Turkija siekė

¹ Pavadinimą pagal Imrali salą, kurioje yra kalinamas Kurdistano Darbininkų Partijos lyderis Abdullah Odžalanas.

² Othman A. „Imrali peace process: prospects and challenges“, *Today's zaman*, 2013-03-11

<<http://www.todayszaman.com/news-309441-imrali-peace-process-prospects-and-challenges-by-othman-ali-.html>> [žiūrėta 2013-03-19].

³ „Kışanak: sayın Öcalan bir kez daha önder olduğunu ortaya koydu“, *Gündem*, 2012-11-18 <http://www.ozgur-gundem.com/index.php?haberID=55761&haberBaslik=K%C4%B1%C5%9Fanak:%20Say%C4%B1n%20C3%96calan%20bir%20kez%20daha%20C3%B6nder%20oldu%C4%9Funu%20ortaya%20koydu%20&categoryID=4&action=haber_detay&module=nuce> [žiūrėta 2013-03-18].

⁴ Turkijos Respublikos Konstitucija (1982 m.) <http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2011.pdf> [žiūrėta 2011-10-29].

⁵ Karimova N., Deverell E. *Minorities in Turkey*, The Swedish Institute of International Affairs, Stockholm, 2001, p. 13 <<http://miris.eurac.edu/mugs2/do/blob.pdf?type=pdf&serial=1101210931437>> [žiūrėta 2011-10-30].

⁶ *Bariş andlaşması (Traile de Paix)*, Lozan, 1923-07-24 <http://sam.baskent.edu.tr/belge/Lozan_TR.pdf> [žiūrėta 2011-11-20].

⁷ Yıldız K., Muller M., *European Union and the turkish accession: human rights and the kurds*, London, 2008, p. 4-12 <<http://site.ebrary.com.skaitykla.mruni.eu/lib/mrulibrary/docDetail.action?docID=10480145&p00=kurds%20turkey>> [žiūrėta 2013-01-15].

⁸ „Interior Minister Atalay outlines democratic initiative“, *Daily News*, Ankara, 2009-11-13

<<http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=interior-minister-atalay-outlines-democratic-initiative-2009-11-13>> [žiūrėta 2011-12-15].

suvienodinti savo teisinę sistemą su ES bei padaryti pokyčius tautinių mažumų teisės srityje. Be to, terorizmo apraiškos šalyje verčia Turkijos politikus keisti požiūrį į tautines mažumas⁹. Ekonomiškai atsilikusiam Pietryčių Turkijos regione daugumą gyventojų sudaro kurdai, palaikantys Kurdistano Darbininkų Partiją, kurią Europos Sąjunga ir Jungtinės Amerikos Valstijos pripažino teroristine organizacija¹⁰. Kariniai veiksmai tarp Turkijos karinių pajėgų ir PKK, pareikalavę daugiau nei 40 tūkst. aukų, tebesitęsia¹¹. Pagrindinis PKK reikalavimas yra platesnių politinių ir kultūrinių teisių kurdams suteikimas. Galima daryti išvadą, jog būtina spręsti turkų ir kurdų konfliktą, jei Turkija toliau nori tęsti derybas dėl narystės ES ir padaryti saugų ir stabilų Pietryčių Turkijos regioną.

Temos aktualumas. Turkija yra geopolitiškai svarbi šalis jungianti Europą su Azija ir – demokratiškąsias vertybes su islamiškuoju pasauliu. Europos Sąjungai ir Jungtinėms Amerikos Valstijoms Turkija yra strateginė partnerė Viduržemio jūros regione¹². Tačiau, kita vertus, ES ir JAV kritiškai ir gana neigiamai vertina Turkijos tautinių mažumų politiką. Europos Komisijos 2012 m. paskelbtoje Turkijos pažangos ataskaitoje pripažįstama šalies pažanga stengiantis spręsti kurdų mažumos klausimą, tačiau dokumente pabrėžiama, jog kurdų kalbos vartojimas vis dar ribojamas pagrindiniais šalies įstatymais¹³. Ataskaitoje taip pat pabrėžiama, kad Turkija iki šiol nėra pasirašiusi Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos – Europos Tarybos parengto dokumento, užtikrinančio tautinių mažumų teisių apsaugą. JAV valstybės departamento 2011 m. parengtoje ataskaitoje apie žmogaus teisių padėtį Turkijoje teigiama, kad viena iš pagrindinių žmogaus teisių problemų šalyje yra žodžio ir spaudos laisvės apribojimai, daugiausia nukreipti prieš kurdų tautinę mažumą¹⁴.

Darbo problema. Turkijoje oficialiai mažumos yra skiriamos tik religiniu pagrindu, todėl kurdai nelaikomi tautine mažuma. Dėl šios priežasties kurdų teisės nėra ginamos ir jie susiduria su diskriminacija daugelyje sričių.

⁹ Kirişçi K., "The kurdish issue in Turkey: limits of European Union reform", *South European society and politics*, 2011-06, vol.16, no.2, p. 340

<<http://www.tandfonline.com/skaiykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/13608746.2011.577954>> [žiūrėta 2013-03-10].

¹⁰ Individuals and entities designated by the State Department Under E.O. 13224, U.S. Department of State, 2012-01-05 <<http://www.state.gov/g/ct/rls/other/des/143210.htm>> [žiūrėta 2012-01-06]; Official Journal of the European Union, Council decision 2011/70/CFSP of 31 January 2011, Updating the list of persons, groups and entities subject to Articles 2, 3 and 4 of Common Position 2001/931/CFSP on the application of specific measures to combat terrorism <<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:028:0057:0059:EN:PDF>> [žiūrėta 2012-01-02].

¹¹ „Profile: PKK“, *BBC news Europe*, 2013-01-10 <<http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-20971100>> [žiūrėta 2013-02-09].

¹² "Obama says Turkey is a critical ally; declares not at war with islam", *Hürriyet Daily News*, 2009-04-17 <<http://www.hurriyet.com.tr/english/domestic/11376078.asp>> [žiūrėta 2011-12-19].

¹³ Turkey 2012 progress report, *Commission staff working paper*, p. 33 <http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/tr_rapport_2012_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-19].

¹⁴ Country reports on human rights practices for 2011: Turkey, *Bureau of democracy, human rights and labour*, US department of state <<http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/humanrightsreport/index.htm?dliid=186414#wrapper>> [žiūrėta 2012-11-25].

Problemos ištirtumas. Tautinių mažumų samprata Turkijoje nagrinėta mokslininkų Baskino Oran (*Baskın Oran*), Derijos Bayır (*Derya Bayır*) publikacijose¹⁵, AKP ir ES įtaka tautinių mažumų politikai Turkijoje tyrinėta Ertan Efeğil (*Ertan Efeğil*), Džuma Čiçek (*Cuma Çiçek*) ir Williama Hale straipsniuose ir Kerimo Yıldız (*Kerim Yıldız*) studijose¹⁶, kurdų tautinės mažumos situacija Irake buvo aptarta Davido McDowell ir Kerimo Yıldız studijose¹⁷.

Darbo objektas. Kurdų tautinė mažuma Turkijoje nuo 2003 m. iki 2012 m., kai į valdžią atėjo Teisingumo ir Plėtros Partija, kuri pradėjo spręsti kurdų kaip tautinės mažumos klausimą.

Darbo dalykas – kurdų tautinės mažumos politinių ir kultūrinių teisių išplėtimas Turkijoje, jį lemiantys išorės ir vidaus veiksniai bei Turkijos ir Irako (Kurdistano) kurdų kaip tautinės mažumos lyginamoji analizė.

Darbo tikslas. Ištirti kurdų tautinės mažumos padėtį Turkijos Respublikoje (2003–2012 m.) ir atlikti Turkijos ir Irako (Kurdistano) kurdų lyginamąją analizę, nurodant panašumus ir skirtumus.

Darbo uždaviniai.

1. Apibrėžti tautinių mažumų sampratą Turkijos Respublikoje;
2. Ištirti kurdų tautinės mažumos politinių ir kultūrinių teisių išplėtimą 2003–2012 m.;
3. Išskirti ES ir AKP įtaką reformuojant Turkijos tautinių mažumų politiką;
4. Palyginti kurdų tautinės mažumos padėtį Turkijoje ir Irake (Kurdistane), nurodant panašumus ir skirtumus.

Darbo metodai. Nagrinėjant kurdų tautinę mažumą Turkijos Respublikoje 2003–2012 m. naudojami šie tyrimo metodais: 1. Aprašomasis-analitinis (naudojamas, siekiant aprašyti ir

¹⁵ Oran B., “The minority concept and rights in Turkey: The Lausanne peace treaty and current issues”. In *Human rights in Turkey*, 2007 <<http://baskinoran.com/makale/TheMinorityConceptandRightsinTurkey.pdf>> [žiūrėta 2012-01-25]; Oran B., „Ulusal egemenlik kavramının dönüşümü, azınlıklar ve Türkiye“ in *Anayasa yargısı, Anayasa Mahkemesinin 41. Kuruluş yıldönümü nedeniyle düzenlenen sempozyumda sunulan bildirimler*, Ankara, 2003, p. 61-93 <http://www.baskinoran.com/makale/Anayasa_Yargisi_2003.pdf> [žiūrėta 2013-03-20]; Oran B., „Lozan’ın ‘azınlıkların korunması’ bölümü yeniden okurken“, *Ankara Üniversitesi siyasi bilgiler fakültesi* <<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/465/5334.pdf>> [žiūrėta 2013-03-20]; Bayır D., *Negating diversity: minorities and nationalism in Turkish law*, 2010 <<https://qmro.qmul.ac.uk/xmlui/bitstream/handle/123456789/391/BAYIRNegatingDiversity2010.pdf?sequence=1>> [žiūrėta 2012-12-15].

¹⁶ Efeğil E., „Analysis of the AKP government’s policy toward the kurdis issue“, *Turkish studies*, vol.12, no.1, p. 31 <<http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/14683849.2011.563938>> [žiūrėta 2013-02-10]; Çiçek C., „Elimination or integration of pro-kurdis politics: limits of the AKP’s democratic initiative“, *Turkish studies*, vol.12, no. 15, 2011-03-26 <<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14683849.2011.563498>> [žiūrėta 2013-02-16]; Hale W., „Human rights and Turkey’s EU accession process: internal and external dynamics 2005-10“, *South European society and politics*, 2011-06, vol.16, no.2, <<http://www.tandfonline.com/skaiykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/13608746.2011.577953>> [žiūrėta 2013-02-20]; Yıldız K. *The kurds in Turkey. EU accession and human rights*, London, 2005, p. 63; Yıldız K., Muller M., *The European Union and turkish accession: human rights and the kurds*, London, 2008 <<http://site.ebrary.com/skaiykla.mruni.eu/lib/mrulibrary/docDetail.action?docID=10480145&p00=kerim%20yildiz>> [žiūrėta 2013-03-20].

¹⁷ McDowall D., *The modern history of Kurds*, New York, 2004 <http://ehis.ebscohost.com/skaiykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_111516_AN?sid=dc071144-36c7-4c63-8413-49319ab5120f@sessionmgr115&vid=5&format=EB> [žiūrėta 2013-02-16]; Yıldız K., *The kurds in Iraq*, London, 2004.

išanalizuoti Teisingumo ir plėtros partijos vykdomą politiką kurdų mažumos atžvilgiu). 2. Lyginamasis (naudojamas, siekiant palyginti kurdų tautinės mažumos politines ir kultūrinės teises Turkijoje ir Irake (Kurdistane)). 3. Dokumentų analizė (naudojamas, siekiant išanalizuoti Turkijos ir Irako Konstitucijas, Europos Sąjungos institucijų ir žmogaus teises ginančių nevyriausybinį organizacijų parengtus Turkijos pažangos raportus bei ataskaitas). 4. Atvejo studija (naudojamas, siekiant ištirti kurdų tautinės mažumos padėtį Turkijoje).

Šaltiniai ir literatūra. Siekiant ištirti tautinių mažumų sampratą Turkijos Respublikoje remtasi tarptautiniais (Sevro ir Loanos taikos sutartimis), nacionaliniais dokumentais (Konstitucijomis, Politinių partijų įstatymu ir Konstitucinio Teismo sprendimais dėl kurdų partijų uždarymo) ir turkų mokslininkų tyrinėjimais¹⁸. Apžvelgiant kurdų tautinės mažumos teisinę padėtį Turkijoje remtasi Europos Komisijos pažangos ataskaitomis¹⁹, Turkijos vyriausybės parengtomis studijomis²⁰, nevyriausybinį organizacijų – „Tarptautinės amnestijos“ (angl. *Amnesty International*), „Tarptautinės mažumų teisių grupės“ (angl. *Minority Rights group International*) ir Turkijos žmogaus teisių fondo – ataskaitomis²¹. Siekiant palyginti kurdų tautinės mažumos padėtį Turkijoje ir Irake (Kurdistane) istoriniu, politiniu, teisiniu ir kultūriniais aspektais remtasi K. Yıldız, D. McDowell ir A. Lundgren studijomis²². Siekiant aptarti kurdų problemos vertinimą, remtasi įvairiais straipsniais, paskelbtais Lietuvos, Turkijos ir kitų šalių virtualioje žiniasklaidoje: „Geopolitika“, „Atgimimas“, „Hürriyet“, „Radikal“, „New York Times“, „TIMES Magazine“, „The Guardian“, „BBC“, „CNN“ ir „CNBC“²³.

¹⁸ *The Treaty of Sevres*, 1920 <http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Section_I_Articles_1_-_260> [žiūrėta 2012-09-15]; *Treaty of Lausanne*, 1923 <http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne> [žiūrėta 2012-09-15]; *1924 Anayasası* <<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>> [žiūrėta 2012-12-21]; ^{1961 Anayasası} <<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>> [žiūrėta 2012-12-21]; *1982 Anayasası* <<http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/1113.html>> [žiūrėta 2012-12-21]; *Siyasi partiler kanunu*, Resmi Gazete, 1983-04-22 <<http://www.anayasa.gen.tr/2820sk.htm>> [žiūrėta 2013-01-03]; Konstitucinio Teismo sprendimai <http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=search&id=24> [žiūrėta 2013-01-10]; Oran B., „The minority concept and rights in Turkey: The Lausanne peace treaty and current issues” in *Human rights in Turkey*, 2007 <<http://baskinoran.com/makale/TheMinorityConceptandRightsinTurkey.pdf>> [žiūrėta 2012-01-25]; Bayır D., *Negating diversity: minorities and nationalism in Turkish law*, 2010 <<https://qmro.qmul.ac.uk/xmlui/bitstream/handle/123456789/391/BAYIRNegatingDiversity2010.pdf?sequence=1>> [žiūrėta 2012-12-15].

¹⁹ European Commission <http://ec.europa.eu/enlargement/countries/strategy-and-progress-report/index_en.htm> [žiūrėta 2012-11-25];

¹⁷ *Avrupa Birliği uyum paketleri*, T.C. Başbakanlık, Avrupa Birliği genel sekreterliği, Ankara, 2007 <<http://www.abgs.gov.tr/files/pub/abuyp.pdf>> [žiūrėta 2013-01-25]; „Political reforms in Turkey“, Republic of Turkey, Ministry of foreign affairs, Secretarial general for EU affairs, Ankara, 2007 <<http://egemenbagis.com/wp-content/uploads/2011/09/prt.pdf>> [žiūrėta 2013-02-07].

²¹ *Annual report 2012: Turkey*, Amnesty international <<http://www.amnesty.org/en/region/turkey/report-2012>> [žiūrėta 2013-02-23]; World Directory of minorities and indigenous peoples. Turkey overview. November 2011, <<http://www.minorityrights.org/4387/turkey/turkey-overview.html#current>> [žiūrėta 2012-01-10];

²² Yıldız K., *The kurds in Iraq*, London, 2004; McDowall D., *The modern history of Kurds*, New York, 2004 <http://ehis.ebscohost.com/skaiykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_111516_AN?sid=dc071144-36c7-4c63-8413-49319ab5120f@sessionmgr115&vid=5&format=EB> [žiūrėta 2013-02-16]; Lundgren, A., *The unwelcome neighbour: Turkey's kurdish policy*, London, 2007;

²³ Internetiniai puslapiai: www.geopolitika.lt, www.hurriyet.com.tr, www.radikal.com.tr, www.nytimes.com, www.time.com, www.guardian.co.uk, www.bbc.co.uk, www.cnn.com, www.cnbc.com.

1. TAUTINIŲ MAŽUMŲ SAMPRATOS APIBRĖŽIMAS TURKIJOS RESPUBLIKOJE

Mažumų koncepcijos ištakos dabartinėje Turkijos Respublikoje kilusios iš Osmanų imperijoje egzistavusios politinės ir ekonominės sistemos. Mažumų samprata oficialiai įteisinta 1923 m. Lozanos taikos sutartyje. Šiame skyriuje analizuojama tautinių mažumų samprata Turkijoje, remiantis tarptautiniais (Sevro ir Lozanos taikos sutartimis) ir nacionaliniais dokumentais (Konstitucijomis, Politinių partijų įstatymu ir Konstitucinio Teismo sprendimu dėl kurdų partijų uždarymo).

Tautinių mažumų sampratos ištakos. Mažumų sampratos ištakos glūdi 15–19 a. egzistavusioje Osmanų imperijos *Millet sistemoje* (turkiškai: *Millet sistemi*). Osmanų imperijoje žodis *Millet* (arab. *millah* išvertus į lietuvių kalbą – tauta, nacija) buvo vartojamas apibrėžti nemusulmonų religines bendruomenes, turėjusias ribotą savivaldą, t. y. teisę rinkti savo vadovą (dažniausiai dvasininką), tiesiogiai pavaldų sultonui bei steigti ir valdyti savo religines, administracines, teismines ir edukacines institucijas²⁴. Tačiau už šias suteiktas teises religinės bendruomenės / mažumos turėjo būti ištikimos Imperijai bei susitaikyti su savo nelygia padėtimi musulmoniškoje visuomenėje (mažumų atstovai negalėjo vesti musulmonių, liudyti teisme prieš musulmoną ar paveldėti turtą iš musulmono ir gyventi prie mečečių)²⁵. Imperijoje buvo pripažįstamos trys pagrindinės nemusulmonų religinės bendruomenės: graikų, armėnų ir žydų.

1923 m. Lozanos taikos sutartis. Žlungant Osmanų imperijai ir įsivyraujant nacionalistinėms idėjoms politiniame diskurse bei kuriantis nacionalinėms valstybėms buvusioje Osmanų imperijos teritorijoje, palaiapsniui religinės bendruomenės iš *millet* transformavosi į mažumas²⁶. Pirmas pasaulinis karas turėjo Europai ne tik politinių, socialinių, bet ir geopolitinių padarinių – subyrėjus imperijoms Europoje ir Azijoje (Austrijos, Rusijos, Vokietijos ir Osmanų), pakito šalių sienos bei susikūrė naujos tautinės valstybės su įvairiomis tautinėmis mažumomis. Siekiant išvengti etninių konfliktų iškilo būtinybė apibrėžti tautines mažumas. Tautų Lyga patvirtino tris pagrindinius kriterijus mažumai apibrėžti – rasė, kalba ir religija²⁷. Iš jų bent vieną atitinkančioms

²⁴ Scott M.R., *The Challenge of Political Islam – Non-Muslims and the Egyptian State*, Stanford University Press, Stanford, California, 2010, p.28

<http://books.google.lt/books?id=VrnDkhryyc8C&pg=PA28&dq=millet+system+Ottoman+empire&hl=lt&sa=X&ei=XYSAT6GJLOb24QsrlbzIBw&redir_esc=y#v=onepage&q=millet%20system%20Ottoman%20empire&f=false> [žiūrėta 2012-04-01].

²⁵ Faroqhi S., *Subjects of the sultan: culture and daily life in the Ottomam Empire*, London, 2005, p.25

<http://books.google.lt/books?id=cQ8ZLZh9WjwC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false> [žiūrėta 2012-04-15].

²⁶ Stamatopoulous D., „From Millets to Minorities in the 19th century Ottoman Empire: an ambiguous modernization“ in *Citizenship in historical perspective*, Pisa University Press, 2006, p. 268 <<http://www.cliohres.net/books/7/21.pdf>> [žiūrėta 2012-03-25].

²⁷ Oran B., „The minority concept and rights in Turkey: The Lausanne peace treaty and current issues“ in *Human rights in Turkey*, 2007, p. 35 <<http://baskinoran.com/makale/TheMinorityConceptandRightsinTurkey.pdf>> [žiūrėta 2012-01-25].

bendruomenėms turėjo būti garantuojamos mažumų teisės – kurti mokyklas, įvairias kultūrinės draugijas ir vartoti gimtąją kalbą. 1919 m. Paryžiuje buvo surengta konferencija, kurios metu buvo parengtos taikos (mažumų) sutartys su daugeliu Europos šalių²⁸. Taikos (mažumų) sutartys įvairioms šalims buvo beveik vienodo turinio. Jose buvo išsakytos pagrindinės nuostatos „numatančios, kaip bus apsaugotos teisės žmonių, kurie gyvena arba yra gimę atitinkamoje šalyje, užtikrinant, kad jie neprarastų tos šalies pilietybės dėl pokarinių teritorinių permainų“²⁹. Taigi, 1920 m. rugpjūčio 10 d. Antantės valstybės (laimėjusios Pirmą pasaulinį karą) pasirašė su Turkija Sevro taikos sutartį. Pagal ją Turkija neteko teritorijų Arabijos pusiasalyje, Šiaurės Afrikoje bei kai kurių salų ir buvo numatyta demilitarizuoti Juodosios jūros sąsiaurius ir įvesti Antantės šalių kontrolę. Be to, Antantės šalys pripažino Armėnijos nepriklausomybę, o kurdams buvo suteikta teisė kurti tautinę valstybę. Taip pat buvo išskirtos etninės, religinės ir kalbinės mažumos, kurių socialines, politines, kultūrinės ir edukacines teises įsipareigojo saugoti Turkija. Tačiau Sevro sutartis nebuvo ratifikuota, nes Turkijoje kilo nepriklausomybės judėjimas, vadovaujamas Mustafa Kemalio Atatiurko. Jiems laimėjus, Turkijoje prasidėjo aštrus diskursas dėl kai kurių Sevro taikos sutarties sąlygų pakeitimo. 1922 m. Loanos taikos konferencijoje prasidėjo derybos dėl Sevro taikos sutarties sąlygų peržiūrėjimo. Konferencijoje Turkijos atstovai išsakė nuomonę, jog mažumų klausimas yra tik dingstis užsienio valstybėms kištis į šalies vidaus reikalus, nes saugoti ne turkų-musulmonų mažumų nebuvo jokio preteksto, kadangi jos nėra diskriminuojamos ir yra patenkintos turkų valdžia³⁰. Nepaisant bandymų perkalbėti turkus, Loanos taikos Komisija buvo priversta nusileisti. 1923 m. liepos 24 d. Loanos taikos sutartyje Turkijai buvo padaryta išimtis – formuluotę „tautinės, kalbinės ir religinės mažumos“ (kurios buvo nurodytos kitose panašaus tipo sutartyse) pakeitė „religinės nemusulmonų mažumos“ formuluotė (žr. 1 Lentelę. Sevro ir Loanos taikos sutarčių palyginamas).

²⁸ Wippman D., „The evolution and implementation of minority rights“, *Fordham law review*, Volume 66, Issue 2, Article 10, 1997 <<http://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol66/iss2/10/>> [žiūrėta 2012-11-19].

²⁹ Mališauskas R. (sud.), *Mažumų teisės: Tarptautinių dokumentų rinkinys*. Standartų spaustuvė. Vilnius. 1996, p. 23.

³⁰ Bayır D., *Negating diversity: minorities and nationalism in Turkish law*, 2010, p. 91–92, 96–97. <<https://qmro.qmul.ac.uk/xmlui/bitstream/handle/123456789/391/BAYIRNegatingDiversity2010.pdf?sequence=1>> [žiūrėta 2012-12-15].

1 Lentelė. Sevro ir Loanos sutarčių palyginimas

Straipsnis	Tema	Sevro	Loanos
64/-	Kurdistanas	Per vienerius metus nuo šios sutarties įsigaliojimo kurdų tauta sutartyje nurodytose teritorijose turi kreiptis į Tautų Lygos Tarybą dėl nepriklausomybės nuo Turkijos. Jeigu Taryba nuspręs, kad kurdai gali kurti nepriklausomybę, tai ji rekomenduos ją suteikti. Turkija sutinka vykdyti šią rekomendaciją ir perleisti visas teises į teritorijas.	–
145/39	Mažumų teisės	Visi Turkijos piliečiai yra lygūs prieš įstatymą (...) nepaisant jų rasės, kalbos ar religijos. Turkijos piliečiams neturi būti ribojamas, bet kurios kalbos vartojimas privačiuose ar verslo reikaluose, religijoje, spaudoje ar viešuosiuose susirinkimuose. Teisme turkiškai nešnekantys Turkijos piliečiai turi gauti galimybę vartoti (tiek žodžiu, tiek raštu) gimtąją kalbą.	Visi Turkijos gyventojai, nepaisant jų religijos, yra lygūs prieš įstatymą. Turkijos piliečiams neturi būti ribojamas, bet kurios kalbos vartojimas privačiuose ar verslo reikaluose, religijoje, spaudoje, ar viešuosiuose susirinkimuose. Nepaisant oficialios kalbos egzistavimo, teisme turkiškai nekalbantys Turkijos piliečiai turi gauti galimybę vartoti (tiek žodžiu, tiek raštu) gimtąją kalbą.
147/40	Mažumų teisės	Turkijos piliečiai priklausantys rasinėms, religinėms ar kalbinėms mažumoms (...) turi tokias pačias teises kaip ir kiti Turkijos piliečiai, steigti, valdyti ir kontroliuoti išlaidas įvairioms labdaros, religinėms, socialinėms ir mokymo įstaigoms su teise vartoti gimtąją kalbą bei išpažinti tikėjimą.	Turkijos piliečiai priklausantys religinėms mažumoms (...) turi tokias pačias teises kaip ir kiti Turkijos piliečiai, steigti, valdyti ir kontroliuoti išlaidas įvairioms labdaros, religinėms, socialinėms ir mokymo įstaigoms su teise vartoti gimtąją kalbą bei išpažinti tikėjimą.
148/41	Mažumų teisės	Miestuose arba rajonuose, kuriuose rasinių, kalbinių arba religinių mažumoms sudaro didesnę dalį gyventojų, šios mažumoms studijoms ir labdarai bus atitinkamai paskirstytos lėšos iš Valstybinio fondo.	Miestuose arba rajonuose, kuriuose religinių mažumų atstovai sudaro didesnę dalį gyventojų, pradinė mokyklų vaikams turi būti garantuojamos teisės gauti išsilavinimą gimtąja kalba. (...) Miestuose arba rajonuose, kuriuose religinių mažumų atstovai sudaro didesnę dalį gyventojų, šios mažumoms studijoms ir labdarai bus atitinkamai paskirstytos lėšos iš Valstybinio fondo ³¹ .

Priešingai nei Sevro, Loanos taikos sutartis buvo nepalanki Turkijoje gyvenančios tautinėms musulmonų mažumoms: kurdai joje nėra iš viso minimi, o mažumų statusas suteiktas tik religinėms nemusulmonų bendruomenėms. Ir nors konkrečios religinės bendruomenės sutartyje nebuvo išskirtos, Turkija sutartį taikė tik pagrindinėms nemusulmonų mažumoms (žydams, graikams ortodoksams ir armėnams), pamiršdama kitas nemusulmonų mažumas (asirus, chaldėjus, nestoriečius ir kt.)³². Be to, sutartimi buvo saugomos tik nemusulmoniškos religinės bendruomenės, kitos Turkijoje gyvenančios musulmonų etninės mažumos (kurdai, romai ir arabai) negalėjo pasinaudoti numatytais teisėmis. Nepaisant svarbios kurdų pagalbos per nepriklausomybės karą, jie ne tik negavo iš turkų žadėtos autonomijos, tačiau jiems nebuvo suteiktos tos pačios teisės kaip

³¹ *The Treaty of Sevres*, 1920 <http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Section_I_Articles_1_-_260> [žiūrėta 2012-09-15]; *Treaty of Lausanne*, 1923 <http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne> [žiūrėta 2012-09-15].

³² Oran B., "The minority concept and rights in Turkey: The Lausanne peace treaty and current issues" in *Human rights in Turkey*, 2007, p. 38 <<http://baskinoran.com/makale/TheMinorityConceptandRightsinTurkey.pdf>> [žiūrėta 2012-01-25].

nemusulmonų bendruomenėms³³. Mažumų Turkijoje tyrinėtojos Derijos Bayir teigimu, turkų nacionalistų judėjimas naudojo savivaldos kozirį tik stengdamiesi išpešti kuo naudingesnes sąlygas Lozanos taikos konferencijoje bei bijodami, kad kurdai nesudarytų sąjungos su Antantės šalimis³⁴. Pagal Lozanos taikos sutartį, minėtos nemusulmonų religinės bendruomenės turėjo teisę: 1) išpažinti savo religiją, jeigu tai suderinama su viešąja tvarka bei visuotine morale; 2) į tokias pačias civilines bei politines laisves kaip ir musulmonai; 3) vartoti savo kalbą (privačiam gyvenime, versle, religijoje, spaudoje ir teisme); 4) savo lėšomis steigti edukacines, paramos ir religines įstaigas su teise vartoti gimtąją kalbą bei išpažinti religiją; 5) gauti valstybės finansinę paramą tose vietovėse, kuriose mažumų bendruomenės sudaro žymią gyventojų dalį; ir 6) gauti pradinį išsilavinimą gimtąja kalba tose vietovėse, kuriose mažumų bendruomenės sudaro žymią gyventojų dalį.

Turkijos valstybė įsipareigojo: 1) saugoti atitinkamų mažumų bažnyčias, sinagogas, kapines ir kitas religines institucijas; ir 2) neversti mažumų atstovų elgtis prieš savo religinius įsitikinimus ar apeigas.

Apibendrinant galima teigti, kad 1923 m. Lozanos taikos sutartis yra pirmas oficialus tarptautinis dokumentas, apibrėžiantis mažumų sampratą Turkijoje. Etninių mažumų tyrinėtojo Baskino Orano nuomone, Lozanos taikos sutartis Turkijos teisinėje sistemoje turi tokią pačią galią kaip ir Konstitucija, nes pagal 37 straipsnį, jokie įstatymai negali jai prieštarauti³⁵. Todėl Turkijos politika, pasirašant tarptautines sutartis dėl mažumų ar jų apsaugos, yra labai atsargi. Šalis visada pasilieka teisę veikti atsižvelgiant į Lozanos taikos sutartyje numatytas sąlygas ir apibrėžimus³⁶. Remiantis Lozanos taikos sutartimi mažumų statusas šalyje yra apibrėžiamas tik religiniu kriterijumi. Pagal šį kriterijų, mažuma yra grupė žmonių, kurią vienija bendra religija. Kitos tautinės musulmonų mažumos šalyje nėra pripažįstamos.

1921 m., 1924 m., 1961, 1982 m. Turkijos Respublikos Konstitucijos. Konstitucija yra pagrindinis valstybės įstatymas ir reprezentuoja politines vertybes bei idealus, todėl yra šalies tikslų ir siekių svarbiausia išraiška. Atsižvelgiant į pagrindinį šalies įstatymą galima spręsti taip pat ir apie valstybės politiką tam tikrų socialinių grupių (tarp jų ir tautinių mažumų) atžvilgiu. Visos Turkijos

³³ Bayir D., *Negating diversity: minorities and nationalism in Turkish law*, 2010, p.88
<<https://qmro.qmul.ac.uk/xmlui/bitstream/handle/123456789/391/BAYIRNegatingDiversity2010.pdf?sequence=1>> [žiūrėta 2012-12-15].

³⁴ Oran B., „Lozan’ın “Azinlıklar korunması” bölümünü yeniden okurken”, *Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Vol. 49, No.3-4, p.298 <<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/465/5334.pdf>> [žiūrėta 2013-01-01].

³⁵ Oran B., “The minority concept and rights in Turkey: The Lausanne peace treaty and current issues” in *Human rights in Turkey*, 2007, p. 37 <<http://baskinoran.com/makale/TheMinorityConceptandRightsinTurkey.pdf>> [žiūrėta 2012-01-25].

³⁶ Kurban D., Ensaroğlu Y., *Kürt sorununun çözümüne doğru: anayasal ve yasal önerileri*, TESEV, 2010-06 p. 15
<<http://www.tesev.org.tr/Upload/Publication/3be658c7-1544-4784-a0ed-0ccbc7751eff/kurbanensaroglu-yasal%20oneriler%202010.pdf>> [žiūrėta 2012-12-29].

Respublikos Konstitucijos buvo priimtos autoritarinių (karinių) režimų atstovų³⁷. Todėl jų atitikimas demokratiniams kriterijams bei pasiryžimas ginti pagrindines žmogaus laisves ir teises yra ginčytinas. Nors oficialiai Turkijos Respublika buvo pripažinta 1923 m., tačiau pirmoji šalies Konstitucija patvirtinta 1921 m. Iš esmės, ši konstitucija buvo viena iš liberaliausių per visą Turkijos istoriją konstitucijų, nes joje buvo suteikta daugiau savivaldos teisių įvairioms bendruomenėms, tarp jų ir kurdams į autonomiją³⁸. Tačiau ši Konstitucija buvo labai siauro pobūdžio, neapimanti visų pagrindinių šalies įstatymui numatytų funkcijų, todėl pasikeitus politinėms aplinkybėms – įkūrus Turkijos Respubliką – ji buvo pakeista.

Turkijos Respublikos pirmoji Konstitucija buvo priimta 1924 m. ir atspindėjo to meto nacionalistines turkų nuotaikas. 88-ame straipsnyje teigiama, kad „Turkijoje, neišskiriant religijos ir rasės, visi piliečiai vadinami „turkais“³⁹. Todėl Konstitucijoje daugiausia yra vartojamas ne „piliečio“ (kaip tai paprastai būna kitų šalių Konstitucijose), bet „turko“ ar „turkų tautos“ terminas. Be to, šia Konstitucija sprendimų priėmimas buvo sukoncentruotas centrinėje valdžioje, nepaliekant regionams beveik jokios autonomijos. 1937 m. į Konstituciją buvo įtraukti šeši kemalistų ideologijos principai, vienas iš kurių yra nacionalizmas, tuo dar labiau pabrėžiant turkų tautos viršenybę pagrindiniame šalies įstatyme.

Antroji Turkijos Konstitucija buvo priimta 1961 m. po karinio perversmo. Karininkai stengėsi pakeisti pagrindinį šalies įstatymą, siekdami sustiprinti savo įtaką politikoje bei užkirsti kelią tautos padalijimui, netvarkai bei nesaugumui⁴⁰. Nepaisant kai kurių teigiamų reformų (darbininkams bei mokslo įstaigoms), tautinių mažumų atžvilgiu palankių pokyčių nebuvo. 54-ame straipsnyje teigiama, kad „visi, pilietybe susiję su Turkijos Respublika, yra turkai. Turko tėvo arba turkės motinos vaikas yra turkas“⁴¹. Tokiu būdu, šioje Konstitucijoje turko apibrėžimas yra išplečiamas, t. y. turkai yra ne tik Turkijos piliečiai, bet ir jų vaikai, nesvarbu kokios pilietybės jie bebūtų. Be to, Konstitucijoje ypač pabrėžiama, kad „Turkijos valstybė ir tauta yra nedalomas vienetas“. Tai buvo pabrėžiama kurdų tautinei mažumai⁴². Tautos vieningumas ir nedalomumas yra svarbūs, todėl jei iškiltų grėsmė jiems, valdžia turi teisę įvesti nepaprastąją padėtį bei imtis kitų griežtų priemonių. Taigi, galima teigti, jog nedalomumo neigimas (o būtent taip buvo interpretuojami bandymai vykdyti tautinių mažumų politiką) buvo suprantamas kaip grėsmė

³⁷ Barkey H., Kadioglu D. „The Turkish Constitution and the Kurdish question“, *Carnegie endowment*, 2011-08 <http://carnegeendowment.org/2011/08/01/turkish-constitution-and-kurdish-question/4eog> [žiūrėta 2012-11-16].

³⁸ Ten pat.

³⁹ 1924 Anayasası <<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>> [žiūrėta 2012-12-21].

⁴⁰ Harris G.S. „Military coups and turkish democracy, 1960-1980“, *Turkish studies*, vol.12 no.2. 2011-06 p. 206 <<http://www.tandfonline.com/skaiykla.mruni.eu/doi/full/10.1080/14683849.2011.573181>> [žiūrėta 2012-12-30].

⁴¹ 1961 Anayasası <<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>> [žiūrėta 2012-12-21].

⁴² Ceylan Y., „Bölünmez bütünlük ve Kürtler“, *Radikal*, 2011-11-06

<<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1068833&CategoryID=42>> [žiūrėta 2012-12-28].

valstybės egzistavimo principams⁴³. Valdžios institucijos turėjo teisę uždaryti žiniasklaidos priemones, partijas bei draugijas, keliančius grėsmę tautos nedalomumui.

Trečioji Turkijos Respublikos Konstitucija taip pat buvo priimta po 1980 m. įvykdyto karinio perversmo. Šios Konstitucijos, kuri su pakeitimais galioja iki šiol, 3-ame straipsnyje teigiama, jog „(...) Turkijos Respublika yra ištikima Atatiurko nacionalizmui“⁴⁴. Pagrindiniame šalies įstatyme propaguojamas nacionalizmas, iš esmės, neatitinka demokratinės Konstitucijos bruožų⁴⁵. Be to, 4-u straipsniu teigiama, kad pirmi trys Konstitucijos straipsniai negali būti keičiami. Taigi, atsižvelgiant į šiuos straipsnius, nacionalistinė bei prieštaraujanti demokratinė tautinių mažumų politikai valstybės ideologija negali būti pakeista. Turkijos Konstitucijoje pakartojamos bei pabrėžiamos sąvokos kaip „turkas“, „turkų tauta“, „turkų visuomenė“. Taip yra išaukštinamas „turkiškumas“ ir „turkų tauta“, priskiriant visus šalies piliečius vienos tautos atstovams. Faktiškai tokia Konstitucinė nuostata atskleidžia ne tik netoleranciją tautinių mažumų atžvilgiu, bet netgi paneigia ir jų egzistavimą, o tai prieštarauja demokratijos principams.

Išnagrinėjus Turkijos Konstitucijas, galima teigti, kad tautinių mažumų samprata nėra konceptualizuota ir pagrindiniame šalies įstatyme. Tačiau apie tautinių mažumų sampratą galima spręsti atvirkštiniu principu – kadangi Konstitucijoje, iš esmės, yra konceptualizuota tautinė dauguma – „visi Turkijos piliečiai yra turkai“ –, tai mažuma yra viskas, kas nepriskiriama daugumai. Kadangi visi be išimties šalies piliečiai priklauso daugumai, tautinių mažumų Turkijoje nėra. Apibendrinant pagrindinio šalies įstatymo apžvalgą galima teigti, kad Konstitucija valstybė neigia tautinių mažumų buvimą, tuo pačiu nesuteikdama tautinėms mažumoms jokių teisių ir laisvių.

1983m. Politinių partijų įstatymas. Konstitucija yra svarbiausias šalies įstatymas, apibrėžiantis pamatinius valstybės principus. Tačiau svarbu apžvelgti ir kitus įstatymus, kurie padėtų suprasti valstybės politiką tautinių mažumų atžvilgiu. Nagrinėjamai temai ypač svarbus – Politinių partijų įstatymas, pagal kurį yra reguliuojamas partijų kūrimas, veikla ir uždarymas. Politinės partijos yra priemonė visuomenės grupėms dalyvauti svarbių sprendimų priėmime, taip apginant savo politinius, socialinius bei kultūrinius interesus. Tautinėms mažumoms politinė veikla gali tapti reikšminga sfera, siekiant įgyvendinti bei plėtoti savo tautinį identitetą. Politinių partijų įstatymas yra tarsi „lakmuso popierėlis“, parodantis valstybės (ne)pakantumą mažumų partijoms. Politinių partijų įstatymas, kaip ir daugelis kitų, buvo priimtas po 1980 m. karinio perversmo. Šis įstatymas nagrinėjamai temai yra svarbus keliais aspektais:

⁴³ Hamren E., EU, Turkey and the Kurds, *The Turkish discussion on minority rights*, Stockholm university, 2007-03, p.14 <<http://su.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2:196992>> [žiūrėta 2011-12-19].

⁴⁴ 1982 Anayasası <<http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/1113.html>> [žiūrėta 2012-12-21].

⁴⁵ Kurban D., Ensaroğlu Y., *Kürt sorununun çözümüne doğru: anayasal ve yasal önerileri*, TESEV, 2010-06 p.23 <<http://www.tesev.org.tr/Upload/Publication/3be658c7-1544-4784-a0ed-0ccbc7751eff/kurbanensaroglu-yasal%20oneriler%202010.pdf>> [žiūrėta 2012-12-29].

- 1) įstatyme yra teigiama, kad partijų iškelti kandidatai vykdydami politinę veiklą (taip pat rinkiminę kampaniją) negali vartoti kitos kalbos, išskyrus turkų⁴⁶. Šis aspektas tampa ypač svarbus rinkimų metu, nes šalies pietryčių regionuose daugelis gyventojų nesupranta turkiškai arba supranta ne taip gerai, kaip kurdiškai⁴⁷. Todėl draudimas vartoti kitą kalbą nei turkų reiškia, kad kurdų partijos kandidatai nepasieks daugumos savo rinkėjų, ir tai, atitinkamai, lems blogesnius rinkimų rezultatus bei apribos piliečių galimybę gauti informaciją apie kandidata;
- 2) pagal šį įstatymą politinės partijos negali teigti, kad Turkijos Respublikoje yra mažumos, paremtos tautiniais, religinės kultūros, rasiniais ar kalbiniais skirtumais, taip pat negali saugoti, vystyti bei skleisti kitos kalbos bei kultūros išskyrus turkų. Taigi, iš partijos, atstovaujančios kurdams, yra atimama galimybė kelti klausimus, susijusius su kurdų kaip tautinės mažumos problemomis. Šio įstatymo nesilaikymas gresia partijos uždarymu. Būtent šiuo draudimu vadovaujantis buvo uždarytos kurdams atstovaujančios partijos⁴⁸.

Išanalizavus Turkijos Respublikos Politinių partijų įstatymą galima teigti, kad teisiškai kurdai gali steigti politinę partiją, tačiau partija negali būti paremta tautinės mažumos identitetu. Partijos atstovai politinėje veikloje negali vartoti gimtosios kalbos bei propaguoti savo tautinio ar kultūrinio identiteto. Dėl šių priežasčių, faktiškai, tautinėms mažumoms nėra prasmės kurti savo partijų, kurios atstovautų jų interesams, nes siekiant nepažeisti Politinių partijų įstatymo, partija niekuo nesiskirtų nuo įprastų „turkiškų“ partijų. Taigi, šiuo įstatymu yra neigiamos bet kokios tautinės ar kalbinės mažumos šalyje, o už tokios politikos neigimą gresia baudos bei partijų uždarymas.

Konstitucinio Teismo sprendimai dėl kurdų partijų uždarymo. Turkijos Konstitucinis Teismas yra aukščiausia teisėsaugos institucija šalyje, įkurta priėmus 1961 m. Konstituciją. Pagrindinės Konstitucinio Teismo funkcijos yra: 1) įstatymų konstitucingumo kontrolė; 2) tam tikrų Aukščiausiojo Teismo funkcijų vykdymas; 3) politinių partijų finansinio audito vykdymas; 4) politinių partijų veiklos kontrolė bei partijos narių neliečiamumo klausimo sprendimas ir 5) politinių partijų uždarymo bylų sprendimas⁴⁹. Nagrinėjamai temai, ypač svarbios yra dvi paskutinės Konstitucinio Teismo funkcijos. Kadangi Konstitucinis Teismas atlieka svarbiausią vaidmenį priimant sprendimus dėl politinių partijų veiklos (ne)atitikimo Politinių Partijų įstatymui bei dėl jų uždarymo, ypač svarbu, nagrinėti Teismo sprendimus, susijusius su kurdų partijomis. Konstitucinio

⁴⁶ Siyasi partiler kanunu, *Resmi Gazete*, 1983-04-22 <<http://www.anayasa.gen.tr/2820sk.htm>> [žiūrėta 2013-01-03].

⁴⁷ Kurban D., Ensaroğlu Y., *Kürt sorununun çözümüne doğru: anayasal ve yasal önerileri*, TESEV, 2010-06 p.30 <<http://www.tesev.org.tr/Upload/Publication/3be658c7-1544-4784-a0ed-0ccbc7751eff/kurbanensaroglu-yasal%20oneriler%202010.pdf>> [žiūrėta 2012-12-29].

⁴⁸ Apie kurdų politinių partijų uždarymą plačiau skaitykite kitame skirsnyje.

⁴⁹ T.C. Anayasa Mahkemesi, Görevler <<http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=template&id=5&lang=0>> [žiūrėta 2013-01-10].

Teismo diskursas yra ypač svarbus stengiantis suvokti tautinių mažumų sampratą Turkijoje, nes būtent šis Teismas pateikia įstatymų (tarp jų ir Konstitucijos) interpretaciją.

Nuo 1961 m. Konstitucinio Teismo sprendimu buvo uždarytos 27 partijos⁵⁰. Galima išskirti 2 pagrindines priežastis dėl ko buvo uždarytos partijos:

- 5) proislamistinės partijos, keliančios grėsmę šalies pasaulietinei politikai⁵¹;
- 6) partijos, prieštaraujančios valstybės vieningumo principui, t. y. arba socialistinės pakraipos partijos, pasisakiusios už platesnių teisių kurdams suteikimą⁵²; arba prokurdiškos partijos⁵³.

Siekiant išanalizuoti Konstitucinio Teismo diskursą tautinių mažumų atžvilgiu buvo išnagrinėti penkiolikos bylų (septynios iš jų iškeltos kurdų, aštuonios – socialistinės pakraipos partijoms) sprendimai⁵⁴. Reikėtų pabrėžti, kad visų bylų kalba ir išsireiškimai yra labai panašūs, vietomis net visiškai vienodi, todėl sprendimai nebus aptarti atskirai, tačiau pateikti panašumai. Vieną iš panašumų galima įvardinti grėsmę nedalomam šalies vientisumui (turkiškai *böлінmez bütünлік*), kuri buvo pagrindinė partijų uždarymo priežastis. Teismas pabrėžia šalies vientisumo politikos tęstinumo svarbą bei įteisinimą valstybės įstatymuose. Šalies vientisumas bei integruotumas yra Turkijos Respublikos pagrindas, todėl bandymai sukurti mažumą turi būti baudžiami įstatymu. Konstitucinio Teismo sprendimuose ypač pabrėžiamas turkų tautos homogeniškumas: „turkų tautą sudaro tūkstančius metų kartu gyvenę bei bendrą kultūrą, moralines nuostatas, teisę, religiją, istoriją ir vienodas teises turintys žmonės⁵⁵. Todėl bet koks bandymas kurti tautines ar kalbines mažumas prieštarauja šalies vientisumo politikai. Aptardamas kurdų partijų „bandymus dirbtinai sukurti mažumą šalyje“, Konstitucinis Teismas, remiasi Lozanos taikos sutartimi, kurioje kurdai nėra minimi kaip mažuma ar atskira tauta. Todėl Teismo sprendimu, kurdai

⁵⁰ Celep Ö. „The political causes of party closures in Turkey“, *Parliamentary affairs* (2012) <<http://pa.oxfordjournals.org/skaiykla.mruni.eu/content/early/2012/07/19/pa.gss041.full.pdf+html?maxtoshow=&hits=10&RESULTFORMAT=&fulltext=The+Political+Causes+of+Party+Closures+in+Turkey&searchid=1&FIRSTINDEX=0&resourcetype=HWCIT>> [žiūrėta 2013-01-21].

⁵¹ Nacionalinė tvarkos partija (*Milli nizam partisi*) 1971 m.; Taikos partija (*Huzur partisi*) 1983 m.; Gerovės partija (*Refah partisi*) 1998 m.; Dorybės partija (*Fazilet partisi*) 2001 m.

⁵² Turkijos darbininkų partija (*Türkiye işçi partisi*) 1971 m.; Turkijos darbininkų partija (*Türkiye emekçi partisi*) 1980 m.; Turkijos vieningoji komunistų partija (*Türkiye Birleşik komünist partisi*) 1991 m.; Socialistų partija (*Sosyalist partisi*) 1992 m.; Socialistinė Turkijos partija (*Sosyalist Türkiye partisi*) 1993 m.; Socialistų vienybės partija (*Sosyalist birlik partisi*) 1995 m.; Darbo partija (*Emek partisi*) 1997 m.; Prabudimo partija (*Diriliş partisi*) 1997 m.

⁵³ Tautos darbo partija (*Halkın emek partisi*) 1993 m.; Laisvės ir demokratijos partija (*Özgürlük ve demokrasi partisi*) 1993 m.; Demokratijos partija (*Demokrasi partisi*) 1994 m.; Demokratijos ir kaitos partija (*Demokrasi ve deęişim partisi*) 1996 m.; Demokratinė masių partija (*Demokratik kitle partisi*) 1999 m.; Tautos demokratijos partija (*Halkın demokrasi partisi*) 2003 m.; Demokratinė visuomenės partija (*Demokratik toplum partisi*) 2009 m.

⁵⁴ Visus bylų sprendimus galima rasti Konstitucinio Teismo internetinėje svetainėje <http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=search&id=24> [žiūrėta 2013-01-10].

⁵⁵ Anayasa mahkemesi kararı: Sosyalist Türkiye partisi, 1993-11-30 <http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=2156&content=parti%20kapatm_a> [žiūrėta 2013-01-11].

yra turkai, nes nėra objektyvių sąlygų juos pripažinti kaip mažumą⁵⁶. Konstitucinis Teismas taip pat išaukština Atatiurko nacionalizmą, kuris yra vienas iš pagrindinių valstybės pamatų. Nacionalizmas tapatinamas su bendrumu, kuris yra interpretuojamas kaip diskriminacijos nebuvimas, kadangi visi yra lygūs ir niekas negali būti diskriminuojamas dėl savo kilmės. Taip pat kartojama Konstitucijos nuostata, kad visi Turkijos piliečiai yra turkai, todėl šalyje nėra daugumos ar mažumos⁵⁷. Svarbus yra ir Konstitucinio Teismo požiūris į kurdų kalbą, pagal kurį kurdų kalba nėra pripažįstama kaip savarankiška kalba, o kaip dialektas, kuris negali būti taikomas vienu iš kalbos kriterijumi mažumai apibrėžti⁵⁸.

Išnagrinėjus Konstitucinio Teismo sprendimus dėl partijų uždarymo, galima teigti, kad Teismas ne tik pakartoja pagrindiniuose šalies įstatymuose išreikštą tautinių mažumų ne religinių pagrindu neigimo politiką, tačiau taip pat neigia ir tautinės mažumos kalbos egzistavimą. Todėl tautinių mažumų sampratos klausimas Turkijos Respublikoje yra komplikotas, nes nepaisant paskutiniu metu vykdomų demokratinių reformų, svarbiausi valstybės įstatymai liko nepakeisti. Šalyje vis intensyviau ieškant būdų išspręsti kurdų klausimą, reikia pripažinti, kad teisinė bazė vis dar smarkiai atsilieka nuo politinių ir socialinių realijų. Išnagrinėjus tarptautinius ir nacionalinius pagrindinius šalies įstatymus galima teigti, kad Turkijoje tautinių mažumų samprata nėra pilna, nes yra neigiamas bet koks tautinių mažumų pagal kilmę ir kalbų vartojimą egzistavimas. Kadangi valstybė ir tauta yra vienas vienetas, tai visi piliečiai, nepaisant jų kilmės ir kalbos vartojimo, yra turkai. Toks mažumų sampratos apibrėžimas diskriminuoja kitas ne turkų musulmonų bendruomenes, tarp jų ir kurdų, todėl ji turi būti peržiūrėta ir visi diskriminaciniai aspektai turi būti pašalinti, jei Turkija nori tapti Europos Sąjungos nare.

⁵⁶ Anayasa mahkemesi kararı: Demokrasi partisi, 1994-06-16

<http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=2158&content=parti%20kapatma> [žiūrėta 2013-01-12].

⁵⁷ Anayasa mahkemesi kararı: Türkiye birleşik komünist partisi, 1991-07-16

<http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=2150&content=kapatma> [žiūrėta 2013-01-12].

⁵⁸ Anayasa mahkemesi kararı: Halkın emek partisi, 1993-07-14

<http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=2154&content=parti%20kapatma> [žiūrėta 2013-01-10].

2. POLITINIŲ IR KULTŪRINIŲ TEISIŲ KURDAMS IŠPLĖTIMAS 2003–2012 M.

Pirmieji XXI a. metai kurdų tautinei mažumai atnešė daug pozityvių permainų, kurios dar prieš dešimtmetį atrodė sunkiai įgyvendinamos. Teigiami pokyčiai Turkijos Respublikoje siejami su dviem pagrindiniais veiksniais: Europos Sąjunga bei Teisingumo ir plėtros partija (turk. *Adalet ve kalkınma partisi*, toliau – AKP). Šiame skyriuje analizuojamos reformos (įstatymų, reglamentų pakeitimai), turėjusios įtakos kurdų tautinės mažumos teisių išplėtimui, taip pat aptariamos reformų ištakos bei jas nulėmę faktoriai. Kurdų tautinės mažumos padėtis Turkijos Respublikoje nagrinėjama remiantis Europos Komisijos pažangos ataskaitomis 2003–2012 m., Turkijos Vyriausybės parengta studija „Europos Sąjungos harmonizacijos paketai“ (turk. *Avrupa Birliği uyum paketleri*) ir Turkijos žmogaus teisių fondo (2003–2011 m.) paruoštais raportais⁵⁹. Aptariant kurdų situaciją šalyje, nagrinėjama ir vertinama šiais aspektais: 1) istoriniu; 2) politinio atstovavimo ir 3) kultūriniu (kalbiniu).

Reformų ištakos. Pirmieji bandymai liberalizuoti valstybės politiką kurdų tautinės mažumos atžvilgiu prasidėjo XX a. 9-ame dešimtmetyje, šalies premjerui (vėliau tapusiam ir prezidentu) Turgutui Ozalui (turk. *Turgut Özal*) pripažinus egzistuojant kurdų problemą⁶⁰. Iki tol Turkijos valdžia neigė kurdų identiteto egzistavimą, o neramumus, susijusius su kurdais šalies pietryčiuose interpretuodavo kaip terorizmo klausimą, kurį galima spręsti tik karinėmis priemonėmis⁶¹. Prezidentas T. Ozalas ne tik patvirtino Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimų privalomumą, bet taip pat jo iniciatyva 1991 m. buvo panaikintas kurdų kalbos draudimas bei leista švęsti Nevruzą (pačią svarbiausią kurdams šventę metuose, kuri yra švenčiama kovo 18–21 d. Per šią šventę kurdai susirinkę degina laužus ir dainuoja tradicines dainas)⁶². Prezidentas T. Ozalas padėjo pagrindus tolimesnėms reformoms kurdų klausimu, kurioms įtaką darė du pagrindiniai veiksniai: 1) Turkijos siekis įstoti į Europos Sąjunga bei 2) Teisingumo ir Plėtros partijos atėjimas į valdžią 2002 m. pabaigoje⁶³.

⁵⁹ European Commission <http://ec.europa.eu/enlargement/countries/strategy-and-progress-report/index_en.htm> [žiūrėta 2012-11-25]; *Avrupa Birliği uyum paketleri*, T.C. Başbakanlık, Avrupa Birliği genel sekreterliği, Ankara, 2007 <<http://www.abgs.gov.tr/files/pub/abuyp.pdf>> [žiūrėta 2013-01-25]; Türkiye insan hakları raporu <<http://www.tihv.org.tr/index.php?turkiye-insan-haklari-raporu>> [žiūrėta 2013-02-10].

⁶⁰ Bayır D. „Representation of the „Kurds“ by the turkish judiciary“, Social science research network, 2012-03-08 <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2018648> [žiūrėta 2012-11-26].

⁶¹ Efeğil E., „Analysis of the AKP government’s policy toward the kurdish issue“, *Turkish studies*, 12:1, 2011, p. 30 <<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14683849.2011.563938>> [žiūrėta 2012-12-30].

⁶² Aslan S., „Incoherent state: the controversy over kurdish naming in Turkey“, *European journal of turkish studies*, 2009 (10), p. 7 <<http://ejts.revues.org/4142>> [žiūrėta 2012-05-12]; Ataman M., „Özal leadership and restructuring of turkish ethnic policy in the 1980s“, *Middle eastern studies*, 2002, vol.38, issue 4, p. 136 <<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/714004493>> [žiūrėta 2013-02-19].

⁶³ Kirişçi K., „The kurdish issue in Turkey: limits of European Union reform“, *South European society and politics*, 2011-06, vol.16, no.2, p.335 <<http://www.tandfonline.com/skaitykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/13608746.2011.577954>> [žiūrėta 2013-01-18]; Lundgren, A., *The unwelcome neighbour: Turkey’s kurdish policy*, London, 2007, p. 50; Yıldız K. *The kurds in Turkey. EU accession and human rights*, London, 2005 p. 63.

Turkijos siekis įstoti į Europos Sąjungą. Turkija pateikė prašymą stoti į ES dar 1987 m., tačiau oficialiai kandidatės statusas jai suteiktas tik 1999 m. Derybos dėl stojimo pradėtos 2005 m. spalį, tačiau Turkijai, nepaisant pasirašyto Ankaros sutarties papildomo protokolo, atsisakius pripažinti naująją ES narę Kiprą, 2006 m. gruodį sustabdomos derybos aštuoniuose derybiniuose skyriuose bei nurodoma neuždaryti nei vieno skyriaus tol kol Turkija nepakeis savo pozicijos⁶⁴. Taigi, postūmis pradėti reformas kurdų klausimu buvo Turkijos siekis pradėti derybas su ES. 2002–2006 m. paskelbti devyni harmonizacijos (reformų) paketai, kuriais Turkija siekė priartinti savo teisinę sistemą prie Europos Sąjungos. Reformų paketais buvo vykdomi pakeitimai Baudžiamajame kodekse, Antiteroristiniame, Spaudos, Politinių partijų, Asociacijų, Susirinkimų ir demonstracijų bei kituose svarbiuose šalies įstatymuose⁶⁵.

Teisingumo ir Plėtros partijos atėjimas į valdžią 2002 m. pabaigoje. Antrasis veiksnys, lėmęs kurdų tautinės mažumos teisių išplėtimą, buvo islamistų-demokratų partijos – Teisingumo ir plėtros – atėjimas į valdžią 2002 m. pabaigoje. Teisingumo ir plėtros partijos kelias į valdžią buvo nelengvas. Islamistinė Gerovės partija (turk. *Refah partisi*) Konstitucinio Teismo sprendimu buvo uždrausta 1998 m. Dauguma partijos narių perėjo į naujai įkurtą Dorybės partiją (turk. *Fazilet partisi*). Vienam iš partijos narių, tuometiniam Stambulo merui Redžepui Tayypui Erdoganui (turk. *Recep Tayyip Erdoğan*), perskaičiusiam eilėraščių mitinge buvo iškelta byla už religinės bei rasinės neapykantos kurstymą⁶⁶. Politikas buvo pripažintas kaltu, nuteistas 10 mėnesių kalėjimo ir uždrausta dalyvauti politikoje. 2001 m. Konstituciniam Teismui uždraudus ir Dorybės partiją, R. T. Erdoganas su nuosaikesniais senosios partijos nariais įkūrė Teisingumo ir plėtros Partiją, kuri, siekdama išvengti savo pirmtakų likimo, deklaravo esanti politinė partija be religinio pagrindo⁶⁷. 2002 m. lapkritį vykusiuose rinkimuose į parlamentą AKP laimėjo 34 proc. rinkėjų balsų. Dėl politinio draudimo R. T. Erdoganas negalėjo dalyvauti pralaimėto rinkimuose ir tapti ministru pirmininku, todėl šį postą užėmė dabartinis prezidentas Abdullah Giulis (turk. *Abdullah Gül*). 2002 m. pabaigoje padedant opozicinei Respublikonų liaudies partijai (turk. *Cumhuriyet Halk Partisi* – CHP) padarius įstatyminius pakeitimus, R. T. Erdoganui atsivėrė kelias į aktyvią politiką. Dėl rinkiminių pažeidimų panaikinus 2002 m. parlamento rinkimų rezultatus Sirto mieste, iš naujo surengtuose rinkimuose politikas jau galėjo dalyvauti ir juos laimėjo. Patekęs į parlamentą R. T.

⁶⁴ European Commission, Enlargement, Turkey <http://ec.europa.eu/enlargement/countries/detailed-country-information/turkey/index_en.htm> [žiūrėta 2013-02-25].

⁶⁵ „Political reforms in Turkey“, Republic of Turkey, Ministry of foreign affairs, Secretarial general for EU affairs, Ankara, 2007 <<http://egemenbagis.com/wp-content/uploads/2011/09/prt.pdf>> [žiūrėta 2013-02-07].

⁶⁶ Özköylü G., „Kasımpaşalı Tayyip, nasıl Tayyip Erdoğan oldu“, *Hürriyet* <<http://dosyalar.hurriyet.com.tr/tayyip Erdogan/tayyip.asp>> [žiūrėta 2013-01-16].

⁶⁷ Akyol M., „Islam, politics and Arab uprisings“, *Fair observer*, 2013-03-03 <<http://www.fairobserver.com/article/understanding-turkish-model-governance?page=7>> [žiūrėta 2013-03-10].

Erdoganas 2003 m. kovą perėmė ir ministro pirmininko postą, kurį išlaikė ir iki šiol⁶⁸. 2002 m., 2007 m., ir 2011 m. parlamento bei 2004 m. ir 2009 m. savivaldos rinkimus AKP laimėjo žymia persvara⁶⁹. Didelis rinkėjų palaikymas leido partijai sudaryti stabilią vienpartinę vyriausybę bei vykdyti užsibrėžtą reformistinę politiką.

Europos Sąjungos įtaka tautinių mažumų teisių plėtrai labiau pasireiškė pirmaisiais reformų metais (2002–2006 m.). Turkija, siekdama atitikti Kopenhagos kriterijus bei pradėti derybas, reformas vykdė atsižvelgdama į ES rekomendacijas. Deryboms užstrigus, reformos buvo tęsiamos, tačiau jau pačios Turkijos vyriausybės iniciatyva⁷⁰. Terorizmas buvo vienas iš pagrindinių veiksnių, paskatinusių AKP tęsti pradėtą reformų politiką⁷¹. Nuo 2005 m. suintensyvėjo kraštutinės kurdų grupuotės PKK teroristiniai išpuoliai. Visuomenė buvo pasipiktinusi nuolatinėmis kareivių žūtimis bei vyriausybės neefektyvumu užkertant kelią terorizmui. Ypač skaudus buvo žandarmerijos stoties užpuolimas Dalidžos (turk. *Dağlica*) kaime, kai 2007 m. spalio 21 d. 150 PKK kovotojų nužudė 10 bei pagrobė 8 turkų kareivius⁷². Vyriausybė pradėjo ieškoti demokratinių būdų sutramdyti terorizmą. Skatinama JAV administracijos bei siekdama užkirsti kelią PKK puolimams iš Šiaurės Irako, Turkija pradėjo bendradarbiauti taip pat ir su Irako Kurdistano regionine valdžia⁷³. Galima teigti, kad pirmieji bandymai reformuoti tautinių mažumų politiką nebuvo sėkmingi. 2009 m. AKP pranešė pradanti „Kurdų iniciatyvos“ (turk. *Kürt açılımı*) projektą⁷⁴. Projektas siekė išspręsti ilgus metus besitęsiančius, bet nesprenžiamus šalies klausimus, tarp jų ir kurdų⁷⁵. Priemonių šiai politikai įgyvendinti numatyta įvairių: kurdų kalbos vartojimo plėtimas (teatruose, kalėjimuose, mečetėse), vietovardžių pietryčių Turkijoje keitimas į kurdiškus, be to numatyti ir konstituciniai pakeitimai, kurie padėtų išspręsti kurdų klausimą. Taip pat vienas iš projekto tikslų buvo

⁶⁸ „Erdoğan 116 günde nasıl Başbakan oldu?“, *Vatan gündem*, 2009-03-16

<http://haber.gazetevatan.com/Erdogan_116_gunde_nasil_Basbakan_oldu/228155/1/Haber> [žiūrėta 2013-03-02].

⁶⁹ 2004 savivaldos rinkimai: 40,1%; 2007 parlamento rinkimai: 46,47%; 2009 savivaldos rinkimai: 38,8%; 2011 parlamento rinkimai: 49,95% . Yüksek seçim kurulu başkanlığı <<http://www.ysk.gov.tr/ysk/index.html>> [žiūrėta 2013-01-30].

⁷⁰ Hale W., „Human rights and Turkey’s EU accession process: internal and external dynamics 2005-10“, *South European society and politics*, 2011-06, vol.16, no.2 p.324

<<http://www.tandfonline.com/skaiykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/13608746.2011.577953>> [žiūrėta 2013-02-20].

⁷¹ Kirişçi K., „The kurdish issue in Turkey: limits of European Union reform“, *South European society and politics*, 2011-06, vol.16, no.2, p.340

<<http://www.tandfonline.com/skaiykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/13608746.2011.577954>> [žiūrėta 2013-03-10].

⁷² Efenil E., „Analysis of the AKP government’s policy toward the kurdish issue“, *Turkish studies*, vol.12, no.1, p. 31 <<http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/14683849.2011.563938>> [žiūrėta 2013-02-10].

⁷³ Çiçek C., „Elimination or integration of pro-kurdish politics: limits of the AKP’s democratic initiative“, *Turkish studies*, vol.12, no. 15, 2011-03-26, p. 17 <<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14683849.2011.563498>>

[žiūrėta 2013-02-16]; Hale W., „Human rights and Turkey’s EU accession process: internal and external dynamics 2005-10“, *South European society and politics*, 2011-06, vol.16, no.2, p. 328

<<http://www.tandfonline.com/skaiykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/13608746.2011.577953>> [žiūrėta 2013-02-20].

⁷⁴ Interior Minister Atalay outlines democratic initiative“, *Daily News*, Ankara, 2009-11-13

<<http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=interior-minister-atalay-outlines-democratic-initiative-2009-11-13>> [žiūrėta 2011-12-15].

⁷⁵ Soruları ve cevaplarıyla „Demokratik açılım“ süreci, 2010-01 <<http://www.akparti.org.tr/acilim220110.pdf>> [žiūrėta 2012-11-28].

nuginkluoti PKK kovotojus. Po derybų su JAV bei Šiaurės Irako vyriausybe, 34 PKK kovotojams buvo leista grįžti į Turkiją⁷⁶. Teroristinės organizacijos narių sutikimas virto į PKK propagandos bei įkalinto grupuotės vadovo Abdullah Odžalano šlovavimo akciją⁷⁷. „Kurdų iniciatyvos“ projektui pasipriešino ne tik pagrindinės opozicinės partijos, bet ir kurdų Demokratinė visuomenės partija (turk. *Demokratik Toplum Partisi* – DTP), kuri netrukus Konstitucinio Teismo sprendimu buvo uždrausta⁷⁸. Šis sprendimas bei besitęsiantys kurdų politikų, žurnalistų ir kitų visuomenės veikėjų suėmimai nesiderino su skelbiama vyriausybės mažumų politika, todėl „Kurdų iniciatyvos“ projektu buvo nusivilta jis patyrė fiasko⁷⁹. AKP nusprendė papildyti projektą, pervadindama „demokratinium“, o vėliau ir „Nacionalinės vienybės ir brolybės projektu“ (turk. *Milli birlik ve kardeşlik projesi*). 2009–2012 m. reformos buvo tęsiamos politinėje bei kultūrinėje srityse.

2.1. Politinės teisės

Politinis atstovavimas. Kurdai bei kitos tautinės mažumos negalėjo aktyviai dalyvauti politikoje dėl jiems taikomų apribojimų: aukšto rinkiminio barjero (10 proc.), nepalankios įstatyminės bazės bei suvaržymų išreiškiant savo etninį ir kultūrinį identitetą. Dauguma kurdų partijų buvo uždarytos Konstitucinio Teismo sprendimais (žr. 1 skyrių), todėl reformos politinėje srityje yra ypač svarbios šiai tautinei mažumai⁸⁰. Ketvirtasis harmonizacijos paketas, patvirtintas 2003 m. sausį, partijų uždarymą padarė sudėtingesniu: 1) Konstitucijos bei Politinių partijų įstatymų pakeitimais buvo patvirtintas 3/5 balsų daugumos reikalavimas Konstitucinio teismo balsavime dėl partijos uždarymo (norint uždaryti partiją, iš vienuolikos Teismo teisėjų septyni turi balsuoti „už“); 2) apibrėžta, kad partijos gali būti uždarytos išskirtinai tik dėl priežasčių, nustatytų Konstitucijoje; 3) partijos, kurioms yra iškeltos byla dėl uždarymo, įgavo teisę apskusti tokį

⁷⁶ Vermeulen M., „PKK terrorist return from Iraq to Turkey“, *The lift*, 2009-10-25 <<http://legalift.wordpress.com/2009/10/25/pkk-terrorists-return-from-iraq-to-turkey/>> [žiūrėta 2013-02-25]; „In a symbolic move, 34 PKK rebels surrender in Turkey“, *The journal of turkish weekly*, 2009-10-20 <<http://www.turkishweekly.net/news/91818/-in-a-symbolic-move-34-pkk-rebels-surrender-in-turkey.html>> [žiūrėta 2013-02-25].

⁷⁷ Hale W., „Human rights and Turkey’s EU accession process: internal and external dynamics 2005-10“, *South European society and politics*, 2011-06, vol.16, no.2 p. 329 <<http://www.tandfonline.com/skaiykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/13608746.2011.577953>> [žiūrėta 2013-02-25].

⁷⁸ Gunter M., „The closing of Turkey’s kurdish opening“, *Journal of international affairs*, 2012-09-20 <http://jia.sipa.columbia.edu/closing-turkey%E2%80%99s-kurdish-opening#_edn7> [žiūrėta 2013-02-17].

⁷⁹ „Turkey’s kurdish opening: shifting into reverse gear?“, *The German Marshall fund of the United States*, 2010-02-19 <http://www.gmfus.org/wp-content/blogs.dir/1/files_mf/galleries/ct_publication_attachments/Amberin_Analysis_Turkey_021910_Final.pdf> [žiūrėta 2013-01-25]; Larrabee F.S., Tol G., „Turkey’s kurdish challenge“, *Survival: global politics and strategy*, 2011-08-01, p. 147 <<http://www.tandfonline.com/skaiykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/00396338.2011.603566>> [žiūrėta 2013-03-03].

⁸⁰ Yıldız K. *The kurds in Turkey. EU accession and human rights*, London, 2005 p.59.

prokuroro sprendimą; 4) galutiniam partijų uždarymui pateikta alternatyva – dalinis arba visiškas valstybės finansavimo nutraukimas⁸¹.

2010 m. AKP iniciatyva Turkijos Parlamentui buvo pateiktas svarstyti Konstitucijos pataisų paketas, kuris taip pat numatė politinių partijų uždarymo apribojimus⁸². Tačiau per balsavimą Parlamente šiems pakeitimams buvo nepritarta ir jis pašalintas iš Konstitucijos pataisų paketo. Reikėtų pastebėti, kad Parlamente opozicijoje buvusi kurdų Taikos ir demokratijos partija (turk. *Barış ve Demokrasi Partisi* – BDP) balsavimą boikotavo, motyvuodami tuo, kad AKP neatsižvelgė į jų pasiūlymus formuodami reformų paketą⁸³.

Nepaisant padarytų pakeitimų bei apribojimų partijų uždarymui, 2003–2012 m. Konstituciniame Teisme buvo svarstoma 14 bylų prieš politines partijas⁸⁴. Aštuonios bylos iškeltos partijoms dėl sąlyginai smulkių procedūrinių pažeidimų (pavadinimų, neveiklumo ir kitų), tačiau šešioms partijoms – dėl netinkamos politinės veiklos ir programos prieštaravimo Konstitucijai bei Politinių partijų įstatymui:

- 1) Demokratinei tautos partijai (turk. *Demokratik Halk Partisi* – DEHAP) iškelta byla dėl grėsmės šalies integralumui buvo nutraukta dėl partijos savanoriško veiklos nutraukimo 2005 m.;
- 2) Tautos demokratijos partija (turk. *Halkın Demokrasi Partisi* – HADEP) vienbalsiu Konstitucinio Teismo sprendimu 2003 m. uždaryta kaip kelianti grėsmę šalies vienybei;
- 3) Teisės ir laisvės partijai (turk. *Hak ve Özgürlük Partisi* – HAK-PAR) byla iškelta dėl šalies nedalomo vientisumo neigimo, tačiau nesusidarius reikiamai balsų daugumai (6 iš 11 teisėjų balsavo „už“) 2008 m. partija nebuvo uždaryta;
- 4) Turkijos socialistų darbininkų partijai (turk. *Türkiye Sosyalist İşçi Partisi*) antrą kartą byla iškelta dėl komunizmo propagavimo, tačiau 2004 m. Konstitucinis Teismas pasisakė prieš partijos uždarymą.
- 5) Teisingumo ir plėtros partijai (AKP) 2008 m. byla iškelta dėl grėsmės šalies sekuliarumui. Byla sulaukė didelio susidomėjimo, nes buvo iškelta partijai, esančiai valdžioje bei turinčiai didelį rinkėjų palaikymą. Partijai uždaryti neužteko teisėjų balsų (už uždarymą balsavo 6 iš 11 narių), tačiau Teismo sprendimu AKP neteko pusės valstybinės finansinės paramos;

⁸¹ Avrupa Birliği uyum paketleri, T.C. Başbakanlık, Avrupa Birliği genel sekreterliği, Ankara, 2007, p. 65
<<http://www.abgs.gov.tr/files/pub/abuyp.pdf>> [žiūrėta 2013-01-25].

⁸² Constitutional referendum in Turkey, *Seta policy brief*, no. 47, 2010-08
<http://setadc.org/pdfs/SETA_Policy_Brief_No_47_Constitutional_Referendum_Bolme_Ozhan.pdf> [žiūrėta 2011-10-04].

⁸³ Karabat A., „BDP boycott on reform vote leads to controversy“, *Today's zaman*, 2010-04-21
<<http://www.todayszaman.com/news-208031-bdp-boycott-on-reform-vote-leads-to-controversy.html>> [žiūrėta 2013-02-07].

⁸⁴ Visus sprendimus galima rasti Konstitucinio Teismo internetinėje svetainėje adresu
<<http://www.anayasa.gov.tr/index.php?id=1&c=1>> [žiūrėta 2013-02-28].

- 6) Demokratinė visuomenės partija (DTP) dėl veiklos, prieštaraujančios šalies vientisumo principui, 2009 m. uždaryta vienbalsiu Teismo sprendimu, 37 partijos nariams (tarp jų ir vadovams bei dviem parlamentarams) buvo uždrausta penkerius metus užsiimti politine veikla.

Išnagrinėjus 2003–2012 m. reformas, susijusias su kurdų politiniu atstovavimu Parlamente galima teigti, kad nors teisinė sistema kurdų politinių partijų atžvilgiu ir nepasiekė europinio lygio, tačiau partijų uždarymo procesas tapo sudėtingesnis. Šiuo laikotarpiu Konstitucinio Teismo sprendimu uždarytos dvi kurdų partijos (lyginant su 25 iki 2003 m.) ir vienai kurdų partijai pritaikytos naujai įteisintos alternatyvios finansinės sankcijos – valstybės finansavimo nutraukimas arba sumažinimas. Tačiau reikėtų pripažinti, kad norint užtikrinti pilnavertę kurdų politinių partijų veiklą svarbiausiose Turkijos institucijose, reformos turi būti tęsiamos.

Armijos įtaka politikai. Nepriklausomybės judėjimui prieš Antantės šalis vadovavo bei 1923 m. Turkijos Respubliką įkūrė armija, vadovaujama maršalo Mustafa Kemalio Ataturko. Naujai kuriama centralizuota bei turkišku identitetu paremta valstybė turėjo tapti priešingybe daugiakultūrei bei daugiatautei Osmanų Imperijai⁸⁵. Valstybės kūrėjų vykdoma homogenizacijos ir asimiliacijos politika – „viena šalis-viena tauta-viena kalba“– turėjo suvienyti buvusioje Imperijoje gyvenusias skirtingas bendruomenes, neišskiriant tautinių ar kalbinių mažumų. Armijos bei aukščiausio šalies elito propaguota kemalizmo ideologija neigė kurdų nacionalinį identitetą ir kalbą. Respublikos kūrėjai, siekiantys priartinti Turkiją prie modernios Europos, pabrėžė švietimo, racionalumo bei pasaulietiško svarbą. Pietryčių Turkija, kur daugiausia gyveno kurdų, armijai buvo gentinės struktūros, atsilikimo ir nusikaltimų simbolis⁸⁶. Siekiant sukurti naują valstybę, kurdų regionai turėjo būti išvalyti, o gyventojai asimiliuoti⁸⁷. Remiantis šiomis idėjomis buvo vykdomi masiniai gyventojų išskeldinimai, per kuriuos savo gyvenamasias vietas buvo priversti palikti apie 560 tūkst. kurdų⁸⁸. Taigi, statant valstybės pamatus buvo prieita prie kraštutinumų: pradėta neigti viskas, kas nėra turkiška. Bet koks kalbėjimas apie kultūrinius ar tautinius skirtumus buvo suprantamas kaip pavojus kultūrinei nacionalinei vienybei bei nacionaliniam identitetui. Visą Respublikos periodą armija tampriai bendradarbiavo su civiliais bei aktyviai dalyvavo šalies politiniame gyvenime bei vaidino svarbų vaidmenį svarbiausių šalies sprendimų priėmimo procese. Trimis kariniais perversmais (1960 m., 1971m. ir 1980m.) armija įrodė bet kada galinti įsikišti į valstybės valdymą bei sukurti įstatyminę bazę, palankią armijos vykdomai nacionalistinei kemalistinei politikai.

⁸⁵ Hassanpour A., *Nationalism and language in Kurdistan, 1918-1985*, San Francisco: Mellen Research University Press, 1992, p.132 <http://amirhassanpour.com/?page_id=24> [žiūrėta 2012-10-25].

⁸⁶ Lundgren, A., *The unwelcome neighbour: Turkey's kurdish policy*, London, 2007, p. 43.

⁸⁷ Lundgren, A., *The unwelcome neighbour: Turkey's kurdish policy*, London, 2007, p. 45.

⁸⁸ Loizides N., G., „State ideology and the kurds in Turkey“, *Middle eastern studies*, vol. 46, issue 4, 2010, p. 520 <<http://www.tandfonline.com/skaiykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/00263206.2010.492987>> [žiūrėta 2012-12-10].

Viena iš institucijų, leidusių armijai dalyvauti svarbiausių valstybės sprendimų priėmimo, buvo Nacionalinė saugumo taryba (turk. *Milli güvenlik kurulu*, toliau – MGK / Taryba), įkurta po 1960 m. karinio perversmo. Formali Tarybos, susidėjusios iš karininkų ir ministrų, funkcija buvo patarti vyriausybei užsienio bei vidaus saugumo klausimais. Tačiau faktiškai jos galios buvo platesnės, palaiapsniui net perimant sprendimų priėmimą iš vyriausybės⁸⁹. Armija ne tik buvo atsakinga už šalies saugumą, bet turėjo ir svarbios įtakos švietime (mokyklų programų kūrimas), žiniasklaidoje (transliavimo valandų reguliavimas, televizijų uždarymas) ir teisėkūroje (Antiteroristinio įstatymo siūlymai)⁹⁰. Be to, Taryba vaidino svarbų vaidmenį formuojant valstybės mažumų politiką ir kurdų atžvilgiu. Todėl 2003–2012 m. vienas iš svarbiausių institucinių reformų buvo laipsniškas Tarybos įtakos mažinimas.

2003 m. MGK / Tarybos atstovai buvo pašalinti iš Kino, video ir muzikos tarybos, tačiau vis dar išliko Radijo ir televizijos aukščiausioje taryboje (turk. *Radyo ve televizyon üst kurumu* – RTÜK) ir Aukštojo mokslo taryboje (turk. *Yüksek öğretim kurulu* – YÖK)⁹¹. Septintuoju reformų paketu 2003 m. pakeistas Nacionalinės saugumo tarybos įstatymas, kuriuo: 1) susiaurinta Tarybos narių bei sekretoriato įtakos sfera, Nacionalinio saugumo tarybai paliekant tik patariamąjį vaidmenį; 2) panaikintas reikalavimas, kad MGK / Tarybos Generalinis sekretorius būtų renkamas tik iš kariuomenės atstovų; 3) pašalintas straipsnis, suteikiantis MGK / Tarybai teisę gauti informaciją iš ministerijų, viešųjų įstaigų bei privačių juridinių asmenų; ir 4) Nacionalinio saugumo tarybos Generalinis sekretoriatas neteko teisės vykdyti nacionalinio saugumo tyrimo savo nuožiūra⁹². 2004 m. reformos buvo tęsiamos: 1) pirmą kartą Generaliniu sekretoriumi paskirtas ne karininkas; 2) armijos atstovai pašalinti iš Aukštojo mokslo tarybos bei Radijo ir televizijos aukščiausiosios tarybos; 3) padidintas civilių skaičius Nacionalinėje saugumo taryboje – dabar ją sudarė septyni civiliai ir penki karininkai⁹³.

Taigi, išnagrinėjus kariuomenės įtakos mažėjimą valdžios institucijose 2003–2012 m., galima teigti, jog tai teigiamai turėjo veikti politiką kurdų tautinės mažumos atžvilgiu. Turint omenyje kariuomenės poziciją tautinių mažumų atžvilgiu, armijos atstovų pašalinimas iš kurdams svarbius sprendimus priimančių institucijų (RTÜK, YÖK) leidžia daryti prielaidą, kad valstybės mažumų politika turėjo tapti liberalesnė.

⁸⁹ Zürcher E.J., *Turkey: a modern history*, London 2010, p. 245

<<http://site.ebrary.com/skaitykla.mruni.eu/lib/mrulibrary/docDetail.action?docID=10445315&p00=erik%20j.%20z%C3%BCrcher>> [žiūrėta 2013-02-16].

⁹⁰ Burak B., „The role of the military in turkish politics: to guard whom and from what?“ *European journal of economic and political studies*, 2001-4(1) <<http://ejeps.fatih.edu.tr/docs/articles/120.pdf>> [žiūrėta 2013-02-16].

⁹¹ 2003 Regular report on Turkey's progress towards accession, p.18

<http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2003/rr_tk_final_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-15].

⁹² Avrupa Birliği uyum paketleri, T.C. Başbakanlık, Avrupa Birliği genel sekreterliği, Ankara, 2007

<<http://www.abgs.gov.tr/files/pub/abuyp.pdf>> [žiūrėta 2013-01-25]; p. 232

⁹³ 2004 Regular report on Turkey's progress towards accession, p.53

<http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2004/rr_tr_2004_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-16].

Susirinkimų ir asociacijos laisvė. Europos žmogaus teisių konvencijos 11-ame straipsnyje teigiama, kad „kiekvienas turi teisę į taikių susirinkimų laisvę, taip pat laisvę jungtis į asociacijas kartu su kitais [...] savo interesams ginti“⁹⁴. Tačiau Turkijos Respublikoje kurdų tautinė mažuma šia laisve galėjo pradėti naudotis tik nuo XXI a. pradžios. Antruoju bei septintuoju reformų paketais (2002–2003 m.) buvo pakeistas Susirinkimų ir demonstracijų įstatymas, kuriuo rajono gubernatoriui ar prefektui buvo panaikinta teisė uždrausti arba nukelti susirinkimą dėl grėsmės pagrindiniams respublikos principams bei šalies integralumui⁹⁵. 2004 m. buvo priimtas naujas Asociacijų įstatymas, kuriuo 1) panaikintas draudimas kurti asociaciją rasiniu, etniniu ar religiniu pagrindu; 2) asociacijoms leista privačioje korespondencijoje vartoti ne turkų kalbą; 3) numatyta palaiapsniui asociacijų valdymą ir kontrolę iš Saugumo generalinio direktorato perduoti Vidaus reikalų ministerijos Asociacijų departamentui; 4) panaikintas reikalavimas informuoti vietinius valdžios pareigūnus apie asociacijos valdybos posėdžius; 5) numatytas reikalavimas saugumo pajėgoms turėti teismo orderį norint patekti į asociacijoms priklausančias patalpas; 6) leista steigti asociacijas asmenims, anksčiau buvusiems uždarytų politinių partijų nariais; ir 7) panaikinta prievolė siųsti asociacijų leidžiamų publikacijų bei skelbimų kopijas valdžios pareigūnams, tarp jų ir prokurorui⁹⁶. Atsižvelgus į naują Asociacijų įstatymą, 2004 m. susikuria pirmosios kurdų asociacijos: Dijarbakire susikuria Kurdų rašytojų asociacija, kurią sudarė apie 50 kurdų rašytojų, poetų ir vertėjų⁹⁷ ir Kurdų demokratijos, kultūros ir solidarumo asociacija⁹⁸. Taigi, apibendrinant pokyčius 2003–2012 m. susirinkimų ir asociacijų įstatymų srityje, galima teigti, jog padaryti įstatymų pakeitimai suteikė daugiau veikimo laisvės kurdų tautinei mažumai bei leido padidinti asociacijų nepriklausomybę nuo centrinės valdžios.

Europos žmogaus teisių teismo sprendimų įgyvendinimas. Teisė teikti individualias peticijas Europos žmogaus teisių teismui (toliau – EŽTT) Turkijos piliečiams suteikta 1987 m. premjero T. Ozalo iniciatyva. EŽTT sprendimų privalomumas įteisintas 1990 m.⁹⁹. Šiuo metu Turkija yra antra pasaulyje valstybių pagal peticijų pateikimo EŽTT skaičių ir pirmauja pagal priimtų nuosprendžių

⁹⁴ *Europos žmogaus teisių konvencija* <http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/EBDFB6BB-2A0E-48D0-935F-43AFC0A961C7/0/Convention_LIT.pdf> [žiūrėta 2013-03-05].

⁹⁵ *Avrupa Birliği uyum paketleri*, T.C. Başbakanlık, Avrupa Birliği genel sekreterliği, Ankara, 2007, p. 90 <<http://www.abgs.gov.tr/files/pub/abuyp.pdf>> [žiūrėta 2013-02-25].

⁹⁶ 2004 Regular report on Turkey's progress towards accession, p. 40 <http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2004/rr_tr_2004_en.pdf> [žiūrėta 2013-03-02]; *Avrupa Birliği uyum paketleri*, T.C. Başbakanlık, Avrupa Birliği genel sekreterliği, Ankara, 2007, p. 95-112 <<http://www.abgs.gov.tr/files/pub/abuyp.pdf>> [žiūrėta 2013-03-02].

⁹⁷ Ten pat, p. 42.

⁹⁸ Turkey 2005 progress report, *European Commission*, p. 28 <http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2005/package/sec_1426_final_progress_report_tr_en.pdf> [žiūrėta 2013-03-02].

⁹⁹ *Avrupa Konseyi, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri bakanlığı* <<http://www.mfa.gov.tr/insan-haklari-ve-avrupa-konseyi.tr.mfa>> [žiūrėta 2013-02-26].

EŽTT valstybėms skaičių pasaulyje¹⁰⁰. Didžiausią sprendimų dalį (21 proc.) sudarė teisės į teisingą teismą pažeidimai. Penktuoju reformų paketu 2003 m. buvo priimta nuostata, leidžianti persvarstyti bylas atsižvelgiant į EŽTT sprendimus¹⁰¹. Po šio pakeitimo buvo pateikta 16 prašymų dėl bylų peržiūrėjimo, tarp jų ir kurdų Demokratijos partijos (turk. *Demokrasi Partisi*, toliau – DEP), atstovų prašymas dėl jos uždarymo 1994 m., kai DEP parlamentarai Leyla Zana¹⁰², Hatipas Didžle (*Hatip Dicle*), Selimas Sadakas (*Selim Sadak*) ir Orhanas Doganas (*Orhan Doğan*) buvo apkaltinti priklausymu ginkluotai grupuotei, suimti ir nuteisti kalėti po 15m.¹⁰³ Parlamentarų įkalinimas sulaukė didelio atgarsio visuomenėje, todėl EŽTT pripažinus, kad Turkija šios bylos svarstymu pažeidė Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių konvenciją, atsiradusi galimybė persvarstyti jų bylą buvo ypač svarbi kurdų politikams. Bylos persvarstymas baigėsi 2008 m. Baudžiamajam teismui patvirtinus ankstesnį nuosprendį, tačiau sumažinus įkalinimo bausmę per pusę¹⁰⁴. 1998 m.–2012 m. EŽTT priėmė devynis sprendimus dėl neteisėto partijų uždarymo¹⁰⁵. Didelis neteisėtai partijų uždarymo skaičius dar kartą parodė būtinybę keisti nuostatas dėl politinių partijų veiklos ribojimų šalyje. 17 proc. visų Turkijos nenaudai priimtų EŽTT sprendimų sudarė pažeidimai nuosavybės teisės srityje, vykdant tautinių mažumų (tarp jų ir kurdų) iškeldinimo iš jų gyvenamųjų regionų politiką¹⁰⁶. Taigi, tautinių mažumų teisių pažeidimai sudaro nemažą visų bylų dalį, todėl EŽTT sprendimų (ne)įgyvendinimas yra svarbus rodiklis, vertinant valstybės politiką tautinių mažumų atžvilgiu. Apibendrinant galima teigti, kad nors Turkija dažnai vėluodavo įgyvendinti EŽTT priimtus sprendimus, tačiau tarptautinių sutarčių viršenybės prieš nacionalinius įstatymus pripažinimas 2004 m. bei bylų peržiūrėjimo galimybė turėjo teigiamos įtakos kurdų tautinei mažumai. EŽTT nepalankių Turkijai sprendimų gausa dar kartą parodė būtinybę keisti pagrindinius šalies įstatymus – Konstituciją, Politinių partijų įstatymą, Baudžiamąjį kodeksą ir kitus.

Tarptautinių žmogaus teisių instrumentų priėmimas. Tarptautinių žmogaus teisių instrumentai – tai sutartys ir kiti tarptautiniai dokumentai, užtikrinantys žmogaus teisių apsaugą. Sutartį pasirašiusi valstybė prisiima įsipareigojimus pagal tarptautinę teisę gerbti saugoti ir tinkamai

¹⁰⁰ *Violation by article and by state 1959-2011*, 2011-12-31 <http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/2B783BFF-39C9-455C-B7C7-F821056BF32A/0/TABLEAU_VIOLATIONS_EN_2011.pdf> [žiūrėta 2013-03-05].

¹⁰¹ *Avrupa Birliđi uyum paketleri*, T.C. Başbakanlık, Avrupa Birliđi genel sekreterliđi, Ankara, 2007, p. 33 <<http://www.abgs.gov.tr/files/pub/abuyp.pdf>> [žiūrėta 2013-03-04].

¹⁰² Leyla Zana yra tapusi kurdų politinio pasipriešinimo simboliu. Ji buvo pirmoji kurdų tautybės moteris išrinkta į Turkijos parlamentą 1994m.. Per priesaikdinimo ceremonija L. Zana ryšėjo kurdų vėliavos spalvų juostelę ir savo priesaiką baigė kurdiškais žodžiais. Politikė du kartus nominuota Nobelio taikos premijai, 1994 m. gavo Rafto apdovanojimą, 1995 m. – Sacharovo premiją.

¹⁰³ „15 yıl önce DEP’lilerin tutuklanması“, Bianet, 2009-09-30 <<http://www.bianet.org/bianet/ifade-ozgurlugu/117355-15-yil-once-deplilerin-tutuklanmasi>> [žiūrėta 2013-03-12].

¹⁰⁴ Taigi pergalė buvo sąlyginė, nes politikai jau buvo atkalėję po 10 m.

¹⁰⁵ Turkey 2011 progress report, Commission staff working paper, p. 9 <http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/tr_rapport_2011_en.pdf> [žiūrėta 2013-03-02].

¹⁰⁶ Turkey 2005 progress report, European Commission, p. 19 <http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2005/package/sec_1426_final_progress_report_tr_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-28].

įgyvendint žmogaus teises¹⁰⁷. Tarptautines sutartis galima skirti į dvi kategorijas: 1) deklaracijas, kurios, nėra teisiškai privalomos, tačiau dėl visuotinio priėmimo turi savyje daugiau moralinės vertės ir 2) konvencijas, kurios teisiškai yra privalomos ir įsigalioja tik šaliai narei ją ratifikavus¹⁰⁸. Valstybei, siekiančiai vykdyti reformas pagrindinių žmogaus teisių srityje bei tobulinti tautinių mažumų politiką, ypač svarbu ratifikuoti ir įgyvendinti pagrindinius tarptautinių žmogaus teisių instrumentus. 2003–2012 m. Turkija pasirašė ir ratifikavo šiuos teigiamą poveikį kurdams kaip tautinei mažumai darančius tarptautinius instrumentus¹⁰⁹:

- 1) 2003 m. birželį Parlamentas ratifikavo Jungtinių Tautų (JT) Tarptautinį pilietinių ir politinių teisių ir JT Tarptautinį ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktus (konventus)¹¹⁰. Tačiau Turkija pasirašydama šiuos konventus, išsireikalavo išimtį, kuria šalis pasilieka teisę interpretuoti ir įgyvendinti straipsnius, susijusius su tėvų teise pasirinkti švietimo įstaigą savo vaikams pagal pačių religinius ir dorovinius įsitikinimus, atsižvelgiant į Turkijos Konstitucijos 3, 14 ir 42-ą straipsnius – būtent šiais straipsniais yra teigiamas šalies ir tautos vienungumas bei nurodoma, kad tik turkų kalba mokymosi įstaigose gali būti mokama kaip gimtoji. Taigi, faktiškai, išsiderėta išlyga suteikė teisę Turkijai nekeisti diskriminacinės politikos religinių bei tautinių mažumų švietimo srityje.
- 2) 2004 m. sausį Turkija pasirašė Europos žmogaus teisių konvencijos 13-ą protokolą, kuriuo šalyje besąlygiškai buvo panaikinta mirties bausmė¹¹¹. Būtent dėl šio pakeitimo PKK vadas A. Odžalanas išvengė mirties bausmės, kuriai buvo nuteistas 1999 m.
- 3) 2004 m. spalį buvo ratifikuotas Europos susitarimas dėl asmenų, dalyvaujančių EŽTT procese¹¹². Šiuo susitarimu buvo užtikrintas pareiškėjo teisinis imunitetas ir korespondencijos slaptumas bei užkirstas kelias galimam proceso vilkinimui bei trukdymui. Taigi, šis susitarimas (bent jau teoriškai) panaikino Turkijos teisinėje sistemoje paplitusius metodus stabdant valstybei nepalankius asmenis.
- 4) 2004 m. pasirašytas, o 2006 lapkritį ratifikuotas Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių fakultatyvus protokolą¹¹³. Šiuo protokolu “Žmogaus teisių komitetui suteikta galimybė

¹⁰⁷ International human rights law, *United Nations human rights: office of the high commissioner for human rights* <<http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/Pages/InternationalLaw.aspx>> [žiūrėta 2013-03-24].

¹⁰⁸ Human rights at your fingertips, *United Nations human rights* <<http://www.un.org/rights/50/game.htm#28>> [žiūrėta 2013-03-24].

¹⁰⁹ Šiame darbe apžvelgiami konventai, išskirtinai turintys įtaką kurdų tautinei mažumai Turkijoje. Nors minėtu periodu Turkija yra pasirašiusi bei ratifikavusi ir daugiau konventų, čia jie nėra aptariami.

¹¹⁰ 2003 Regular report on Turkey's progress towards accession, p.23 <http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2003/rr_tk_final_en.pdf> [žiūrėta 2013-03-24].

¹¹¹ 2004 Regular report on Turkey's progress towards accession, p. 29 <http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2004/rr_tr_2004_en.pdf> [žiūrėta 2013-3-24].

¹¹² Turkey 2005 progress report, *European Commission*, p. 18 <http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2005/package/sec_1426_final_progress_report_tr_en.pdf> [žiūrėta 2013-03-02].

¹¹³ Turkey 2007 progress report, *Commission staff working document*, p. 11 <http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2007/nov/turkey_progress_reports_en.pdf> [žiūrėta 2013-03-24].

priimti ir svarstyti privačių asmenų, teigiančių, kad jie yra pakte išdėstytų teisių pažeidimų aukos, pranešimus”¹¹⁴. Tačiau peržvelgus Žmogaus teisių komiteto metinius raportus, galima teigti, kad kurdų tautinės mažumos atstovai suteikta teise nepasinaudojo¹¹⁵.

Taigi, apžvelgus 2002–2012 m. Turkijos Respublikos pasirašytus bei ratifikuotus Tarptautinių žmogaus teisių instrumentus galima teigti, kad priimti dokumentai padarė teigiamą įtaką kurdų tautinei mažumai: priėmus Europos žmogaus teisių konvencijos 13-ą protokolą, mirties bausmė kurdų lyderiui A. Odžalanui buvo pakeista įkalinimu iki gyvos galvos; EŽTT procese dalyvaujantiems asmenims buvo užtikrintas teisinis neliečiamumas, taip apsaugant juos nuo galimo valstybės spaudimo. Tačiau nepaisant teigiamų reformų, pasirašant kai kurias sutartis Turkijos išsiderėtos išlygos nevisiškai užtikrina tautinių bei religinių mažumų teisės į mokslą. Be to, kaip rodo praktika, ne visi tarptautiniai žmogaus teisių instrumentai yra efektyviai išnaudojami žmogaus teisių pažeidimų aukų.

2.2. Kalbinės ir kultūrinės teisės

Kaip teigiama UNESCO Visuotinėje kultūrų įvairovės deklaracijoje, „žmogaus teisės ir pagrindinės laisvės visiems pripažįsta saviraiškos, kūrybos ir jos sklaidos pasirinkta kalba (ypač gimtąja kalba) teisę, taip pat teisę gauti kokybišką išsilavinimą ir būti ugdomiems taip, kad būtų gerbiama jų kultūrinė tapatybė, teisę dalyvauti pasirinktame kultūriniame gyvenime ir plėtoti pasirinktą kultūrinę veiklą“¹¹⁶. Kultūra ir kalba yra svarbi tautinio identiteto dalis, todėl laisvai ir nevaržomai vartoti savo gimtąją kalbą bei skleisti kultūrą yra natūralus kiekvieno individo siekis. Tautinėms mažumoms, sudarančioms mažesniąją visuomenės dalį, kultūrinė saviraiška bei gimtosios kalbos vartojimas tampa itin svarbus¹¹⁷. Nuo pat Turkijos Respublikos sukūrimo kurdų tautinės mažumos kultūrinė bei kalbinė saviraiška buvo griežtai ribojama, palaipsniui įvedant vis daugiau draudimų. Dėl vykdytos asimiliacinės politikos stengtasi slopinti kurdų tautinį identitetą: uždrausti kurdiški vardai, vietovardžiai buvo keičiami į turkiškus, kurdų kalbos neleidžiama vartoti žiniasklaidoje, politikoje bei švietime, buvo draudžiamas bet kokia kurdiško identiteto raiška¹¹⁸. Taigi, reformos šioje srityje buvo ypač svarbios ir reikalingos.

¹¹⁴ Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto fakultatyvus protokolą

<http://www.hrmi.lt/uploaded/PDF%20dokai/TARPTAUTINIS_PILIETINIUI_IR_POLITINIUI_TEISIU_PAKTAS.pdf> [žiūrėta 2013-03-24].

¹¹⁵ Human rights committee – annual reports <<http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/LatestAnnualReport.htm>> [žiūrėta 2013-03-24].

¹¹⁶ Unesco visuotinė kultūrų įvairovės deklaracija, Paryžius, 2011-11-02

<http://unesco.lt/uploads/file/failai_VEIKLA/kultura/kulturu_ivairove/Visuotine_Kulturu_ivairoves_deklaracija_LT.pdf> [žiūrėta 2013-02-18].

¹¹⁷ Yıldız K. *The kurds in Turkey. EU accession and human rights*, London, 2005 p. 63.

¹¹⁸ Ten pat, p. 65-66.

Žiniasklaida. 2002 m. pabaigoje padarytos pirmosios reformos Radijo ir televizijos transliavimo sferoje. Atsižvelgiant į dar 2002 m. rugpjūtį padarytus pakeitimus Radijo ir televizijos įstaigų bei transliacijų įstatyme, kuriuo valstybiniam transliuotojui Turkijos radijui ir televizijai (turk. *Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu*, toliau – TRT) leista ruošti programas ne turkų kalbomis, o 2002 m. gruodį buvo išleistas reglamentas apibrėžiantis įstatymo įgyvendinimo sąlygas bei kitas taisykles¹¹⁹. Pagal reglamentą: 1) transliacija ne turkų kalbomis gali vykti iki keturių valandų per savaitę radijuje ir iki dviejų valandų per savaitę televizijoje; 2) programos turi būti skirtos suaugusiems ir laidų temos gali būti tik žinios, kultūra ir muzika; 3) laidų turinys negali prieštarauti šalies pamatiniams principams bei vieningumo idėjai; 4) laidų vedėjai privalo vilkėti šiuolaikiškus drabužius; 5) po radijo transliacijos turi sekti tos pačios programos vertimas į turkų kalbą, o televizijos laidos kita nei turkų kalba privalo būti su turkų kalbos subtitrais. Tačiau TRT nesutikdama su reglamentu kreipėsi į teismą, teigdama, kad valstybės reikalavimas transliuoti programas ne turkų kalba prieštarauja TRT autonominei struktūrai ir kad valstybinės televizijos įkūrimą reglamentuojantis įstatymas nebuvo pakeistas atsižvelgiant į minėtą reglamentą¹²⁰. Dėl šios priežasties radijo ir televizijos laidų transliacija ne turkų kalba, bent jau laikinai, negalėjo būti įgyvendinama. Nelaukiant TRT įstatymo pakeitimų, šeštuoju reformų paketu leidimas transliuoti ne turkų kalba radijo ir televizijos laidas suteiktas ne tik valstybiniam, bet ir privačiam bei regioniniams transliuotojams, tačiau reikėjo gauti licenciją iš Radijo ir televizijos aukščiausiosios tarybos¹²¹. Dėl griežtų Tarybos reikalavimų privatūs transliuotojai licencijų negavo, todėl pirmosios programos tautinių mažumų kalbomis prasidėjo 2004 m. birželį, kai TRT pradėjo transliacijas bosnių, arabų, čerkesų kalbomis bei kurdų kalbos dialektais (*Kurmanci* ir *Zaza*). Tais pačiais metais buvo padaryta dar keletas teigiamų pakeitimų: panaikintas reikalavimas vedėjams vilkėti modernius drabužius, transliacijų laikas televizijoje buvo prailgintas iki keturių valandų per savaitę (tačiau ne daugiau nei 45 min. per dieną), radijuje – iki penkių valandų per savaitę (ne daugiau kaip 60 min. per dieną)¹²².

Nors oficialus leidimas regioniniams privatiems transliuotojams ruošti programas kitomis nei turkų kalbomis buvo suteiktas dar 2003 m., RTÜK, teisindamasi reikiamų dokumentų stygiumi, iki 2006 m. nepatenkino nei vieno jai pateikto prašymo. Pirmasis leidimas transliuoti privačiai

¹¹⁹ Türk Vatandaşlarının Günlük Yaşamlarında Geleneksel Olarak Kullandıkları Farklı Dil ve Lehçelerde Yapılacak Radyo ve Televizyon Yayınları Hakkında Yönetmelik, *Resmî gazete*, 2004-01-25
<<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/01/20040125.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/01/20040125.htm>> [žiūrėta 2013-02-10].

¹²⁰ 2004 Regular report on Turkey's progress towards accession, p. 103
<http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2004/rr_tr_2004_en.pdf> [žiūrėta 2013-01-14].

¹²¹ Political reforms in Turkey, Republic of Turkey, Ministry of foreign affairs, Secretarial general for EU affairs, Ankara, 2007, p. 14 <<http://egemenbagis.com/wp-content/uploads/2011/09/prt.pdf>> [žiūrėta 2013-02-07].

¹²² 2004 Regular report on Turkey's progress towards accession, p. 39
<http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2004/rr_tr_2004_en.pdf> [žiūrėta 2013-01-14].

televizijai suteiktas tik 2006 m., kai iš dvylikos prašymų trys buvo patenkinti – licencijos suteiktos dviem Diyarbakiro miesto kurdų televizijoms (*Söz TV* ir *Gün TV*) bei Şanlıurfos radijui (*Medya radyo*)¹²³. Pirmieji daugiakalbio transliavimo žingsniai buvo nedrąsus, tačiau suvaržymai palaipsniui mažėjo. 2006 m. panaikinti programų laiko apribojimai kurdiškai muzikai ir filmams, 2007–2008 m. atidarytos dvi kurdų kalba transliuojančios radijo stotys Diyarbakiro ir Mušo miestuose. 2008 m. birželį pakeistas TRT įstatymas, leidžiantis visos dienos radijo ir televizijos laidų transliacijas ne turkų kalba¹²⁴. 2009 m. sausio 1 d. buvo pristatyta TRT-6 (*TRT-Şeş*) televizijos stotis – pirmoji ir kolkas vienintelė visą parą kurdų kalba transliuojama nacionalinė televizija. Tais pačiais metais atidaryta ir TRT-6 radijo stotis. Televizijos atidarymo metu premjeras R. T. Erdoganas žiūrovus pasveikino kurdų kalba – tai buvo labai progresyvus žingsnis, prisimenant kokios sankcijos buvo taikomos kurdų kalbos vartotojams dar prieš dešimtmetį. Nepaisant teigiamų ir daug vilčių teikiančių permainų, regioninės televizijos bei radijas nuolat jautė spaudimą iš RTÜK pusės, kuri delsė išduoti leidimus bei taikė kitus reikalavimus, todėl 2009 m. liko tik viena televizija ir dvi radijo stotys, transliuojančios laidas kurdų kalba¹²⁵. Tačiau jau tų pačių metų pabaigoje priimtas reglamentas, panaikinantys laidų laiko apribojimus regioninėms transliacijoms ne turkų kalba. Reglamentu taip pat buvo panaikintas turkų kalbos subtitrų bei radijo laidų vertimo į turkų kalbą reikalavimas bei draudimas transliuoti radijo ir televizijos laidas kalbos mokymo tikslais programoms vaikams. Atsižvelgiant į padarytus pakeitimus, 2010 m. buvo suteikta net penkiolika licencijų ne turkų kalba televizijos ir radijo stotims, o šiuo metu programoms kitomis kalbomis nei turkų vykdo net dvidešimt penkios televizijos ir radijo stotys, iš jų dauguma kurdų kalba¹²⁶.

Taigi, radijo ir televizijos transliacijos ne turkų kalba buvo pradėtos gana atsargiai, su daugybe apribojimų bei išankstinių sąlygų. Tačiau palaipsniui dauguma apribojimų buvo panaikinta taip suteikiant galimybę kurdų tautinei mažumai plėtoti savo kultūrą bei kalbą žiniasklaidoje.

Švietimas. Švietimas gimtąja kalba yra labai svarbus tautinių mažumų atstovų vaikams ir jaunuoliams. Vaikai, turintys galimybę gauti išsilavinimą gimtąja kalba, dažniau yra užrašomi į mokyklą, jiems geriau sekasi mokytis, jų tėvai yra labiau linkę bendradarbiauti su mokytojais bei dalyvauti savo atžalų lavinime¹²⁷. Tačiau pagal Lozano taikos sutartį, privilegija turėti savo mokyklas buvo suteikta tik nemusulmonų mažumoms, todėl kurdai negalėjo gauti išsilavinimo

¹²³ Türkiye insan hakları raporu 2006, p. 16

<http://www.tihv.org.tr/dosya_arsiv/9e18ecce98a8f76c04682dd65c955bac.pdf> [žiūrėta 2013-02-16].

¹²⁴ Kuvel S., Aydın A., „Kürtçe yayın için TRT 6 geliyor“, *Zaman Avrupa*, 2008-12-18

<http://euro.zaman.com.tr/euro/newsDetail_getNewsById.action?newsId=47171> [žiūrėta 2013-02-28].

¹²⁵ Turkey 2008 progress report, *Commission staff working paper*, p. 26

<http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/press_corner/key_documents/reports_nov_2008/turkey_progress_report_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-18].

¹²⁶ Turkey 2012 progress report, *Commission staff working paper*, p. 54

<http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/tr_rapport_2012_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-19].

¹²⁷ Ball J., *Enhancing learning of children from diverse language backgrounds: mother tongue-based bilingual or multilingual education in the early years*, UNESCO, 2010, p. 5

<<http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002122/212270e.pdf>> [žiūrėta 2013-02-21].

gimtaja kalba. Pirmieji teigiami pokyčiai švietimo srityje prasidėjo 2003 m.: 1) panaikinti ieškiniai bei administracinės sankcijos prieš asmenis, reikalaujančius atidaryti kurdų kalbos kursus universitetuose; 2) pakeistas Mokymosi užsienio kalbomis bei kitomis kalbomis ir dialektais, kuriuos vartoja Turkijos piliečiai įstatymas, kuriuo leista atidaryti privačius kalbų bei dialektų, kurias tradiciškai vartoja Turkijos piliečiai, kursus¹²⁸; ir 3) užsienio kalbų švietimo įstaigų kontrolė galutinai perėjo į Ministrų tarybos rankas (iki reformų buvo privaloma tartis su Nacionalinio saugumo taryba, kurioje daugumą sudarė kariuomenės atstovai). Tačiau reformų įgyvendinimas vėlavo dėl įvairių techninių bei žmogiškųjų išteklių trūkumų. Prašymai dėl kurdų kalbos kursų buvo atmetami¹²⁹. Pirmieji kursai atidaryti tik praėjus metams (2004 m.) nuo įstatymų pakeitimų: šešiose privačiose mokymosi įstaigose šalies pietryčių regiono miestuose bei Stambule pradėta mokyti kurdų kalbos¹³⁰. Tačiau mokymo įstaigos negavo valstybės finansavimo bei privalėjo laikytis gana griežtų nurodymų studentų, mokytojų bei tvarkaraščio atžvilgiu. Dėl tokių nelanksčių sąlygų bei finansinių sunkumų kurdų kalbų kursai netrukus buvo uždaryti. 2009 m. Aukštojo mokslo taryba patenkino Mardino miesto Artuklu universiteto prašymą atidaryti „Gyvųjų kalbų institutą“, kuriame būtų dėstoma antrosios pakopos studijų programa kalbomis, vartojamomis Turkijoje, tarp jų ir kurdų¹³¹. 2009 m. Stambulo didžiausiuose universitetuose kurdų kalba pradėta dėstyti kaip pasirenkamasis dalykas¹³². 2011 m. leidimas suteiktas ir Mušo miesto Alparslano universitetui, o 2012 m. patenkinta ir Tuncelio universiteto paraiška įkurti Rytų kalbų ir literatūros katedrą, kurioje taip pat būtų mokoma ir kurdų kalbos dialektų¹³³. 2012–2013 mokslo metais vidurinėse mokyklose numatyta kaip pasirenkamąjį dalyką mokyti vartojamas Turkijoje kalbas ir dialektus. Pagal Švietimo ministerijos numatytą programą, kurdų kalba įtraukta į „Gyvųjų kalbų ir dialektų“ mokomąjį dalyką, kurį pasirinkę mokiniai turėtų dvi pamokas į savaitę¹³⁴. Pagal 2013 m. pradžioje

¹²⁸ Yabancı dil eğitimi ve öğretimi ile Türk vatandaşlarının farklı dil ve lehçelerinin öğrenilmesi hakkında kanun <<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2923.pdf>> [žiūrėta 2013-02-26].

¹²⁹ 2003 Türkiye insan hakları raporu, p. 19-21

<http://www.tihv.org.tr/dosya_arsiv/ba674ccb9b6148fbc8aef934562244b0.pdf> [žiūrėta 2013-02-18].

¹³⁰ Gözke Ö., „İstanbul’da ilk Kürtçe kurs açıldı!“, *Bianet*, 2004-09-27 <<http://www.bianet.org/bianet/bianet/43908-istanbulda-ilk-kurtce-kurs-acildi>> [žiūrėta 2013-03-05].

¹³¹ Bakanlar kurulu kararı, Karar Sayısı 2009/15597. *Resmi Gazete*, 2009-12-01,

<<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/12/20091201.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/12/20091201.htm>> [žiūrėta 2011-12-23].

¹³² „Yeni başlayanlar için Kürtçe“, *Radikal*, 2011-11-28

<<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1070858&CategoryID=77>> [žiūrėta 2013-02-10].

¹³³ Turkey 2011 progress report, *Commission staff working paper*, p. 39

<http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/tr_rapport_2011_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-19];

Turkey 2012 progress report, *Commission staff working paper* p. 32

<http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/tr_rapport_2012_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-19].

¹³⁴ „MEB, ilkokul ve ortaokul derslerini belirledi“, *Milliyet*, 2012-06-29 <<http://egitim.milliyet.com.tr/meb-ilkokul-ve-ortaokul-derslerini-belirledi/ilkogretim/haberdetay/29.06.2012/1560516/default.htm>> [žiūrėta 2013-01-28].

pateiktus duomenis, 2012 m. kurdų kalbos pamokas pasirinko daugiau kaip 28 tūkst. mokinių iš 28 apskričių, daugiausia iš šalies pietryčių regiono¹³⁵.

Taigi, nepaisant pradžioje kilusių problemų dėl švietimo įstatymų įgyvendinimo, kurdų kalbos mokymas(is) Turkijoje palaipsniui išplito. Kurdų kalbos mokoma privačiuose kalbos kursuose, universitetuose bei vidurinėse mokyklose. Nepaisant to, kad iki šiol kurdų vaikai negali mokytis gimtosios kalbos pradinėse mokyklose, per keletą metų padaryta pažanga švietimo srityje yra labai reikšminga šios tautinės mažumos kultūrinių teisių išplėtimui.

Kalbos vartojimas viešojoje sferoje ir politikoje. Piliečiams, ypač vyresniosios kartos, kurie nesupranta turkiškai arba supranta ne taip gerai, kaip kurdiškai, yra itin svarbu gauti informaciją bei turėti galimybę susikalbėti viešojoje sferoje savo gimtąja kalba. 2005 m. pakeistu Baudžiamojo proceso kodeksu teismo procese dalyvaujantiems asmenims, nesuprantantiems turkų kalbos, buvo leista nemokamai naudotis vertėjo paslaugomis, tačiau iš tiesų tokių vertėjų, gebančių profesionaliai versti teisinius terminus į kitas kalbas yra labai mažai¹³⁶. Politinių partijų ir Rinkimų įstatymais yra draudžiama politinėje veikloje vartoti kitą kalbą išskyrus turkų, tačiau 2009 m. rinkiminės kampanijos metu kurdų kalbą vartoję politikai baudžiami nebuvo¹³⁷. 2010 m. pakeistas Rinkimų pagrindinių principų ir rinkėjų registro įstatymas nurodė, kad rinkiminėje kampanijoje turkų kalba turi būti pagrindinė (ankstesniame įstatyme buvo nurodyta, kad kampanija gali būti vykdoma griežtai tik turkų kalba)¹³⁸. Taigi, įstatymo pakeitimas *de facto* leido kandidatams šalia turkų vartoti ir kitas kalbas, tarp jų kurdų¹³⁹. Nepaisant leidimo vykdyti rinkiminę kampaniją ir kurdų kalba, Vyriausioji rinkimų taryba neleido vykdyti reklaminių rinkimų kampanijų TRT-6 televizijoje¹⁴⁰. Nors ir neturėdamos teisinio pagrindo, keliuose pietryčių regiono miestuose viešosios įstaigos pradėjo teikti paslaugas kurdų kalba, taip iš karto sulaukdamos reakcijos iš centrinės valdžios – pradėti tyrimai bei iškeltos bylos baigėsi kurdų politikų išteisinimu dėl kurdų kalbos vartojimo¹⁴¹. Valdančioji Teisingumo ir plėtros partija 2012 m. pabaigoje vykusiame kongrese paskelbė apie numatomą galimybę vartoti gimtąją kalbą – kurdų kalbą – viešojoje sferoje, bet kol kas nėra priimta

¹³⁵ „Kürtçe 28 ilde tercih edildi“, *Sabah*, 2013-02-07 <<http://www.sabah.com.tr/Gundem/2013/02/07/kurtce-28-ilde-tercih-edildi>> [žiūrėta 2013-02-12].

¹³⁶ Turkey 2005 progress report, *European Commission*, p. 106 <http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2005/package/sec_1426_final_progress_report_tr_en.pdf> [žiūrėta 2013-03-02].

¹³⁷ Turkey 2009 progress report, *Commission staff working document*, p.28 <http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2009/tr_rapport_2009_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-26].

¹³⁸ Seçimlerin temel hükümleri ve seçmen kütükleri hakkında kanun ile milletvekili seçimi kanununda değişiklik yapılmasına dair kanun, *Resmî Gazete*, 2010-04-08

<<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/04/20100410.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/04/20100410.htm>> [žiūrėta 2013-02-26].

¹³⁹ Turkey 2010 progress report, *Commission staff working document*, p. 33 <http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2010/package/tr_rapport_2010_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-25].

¹⁴⁰ Turkey 2011 progress report, *Commission staff working paper*, p. 8 <http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/tr_rapport_2011_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-27].

¹⁴¹ Ten pat, p.39.

jokių įstatymų pakeitimų¹⁴². Taigi, nors ne turkų kalbos vartojimas viešojoje sferoje bei politikoje nėra pilnai įteisintas, tačiau kurdų tautinės mažumos atstovai gali vartoti savo gimtąją kalbą nesulaukiant griežtų sankcijų.

Vardų ir pavadinimų ne turkų kalba politika. Valstybei vykdant nacionalistinę politiką, buvo draudžiami ir kurdiški vardai bei pavadinimai. Miestų pavadinimai buvo keičiami į turkiškus (pakeista apie 30 tūkst. vietovardžių¹⁴³), tėvams uždrausta suteikti kurdiškus vardus vaikams, kadangi pagal Gyventojų registro įstatymą, draudžiama duoti vardus „prieštaraujančius nacionalinei kultūrai, moralinėms nuostatoms, papročiams bei žeidžiančius visuomenę“¹⁴⁴. Šeštuoju harmonizacijos paketu 2004 m. Gyventojų registro įstatymas buvo pakeistas ir reikalavimai dėl vardų atitikimo nacionalinei kultūrai bei papročiams panaikinti. Tačiau šis pakeitimas nesuteikė visiškos laisvės kurdų tautinėms mažumos atstovams vadinti vaikus kurdiškais vardais, kadangi įstatyme pridėta sąlyga, jog vardai privalo atitikti turkų kalbos abėcėlę – kurdų raidynui būdingų raidžių *q*, *w* ir *x* vartoti neleista¹⁴⁵. Vietovardžių suteikimo bei keitimo politikoje nuolat jaučiama konfrontacija tarp centrinės valdžios skiriamų gubernatorių ir vietinės valdžios atstovų¹⁴⁶. Vietinės valdžios atstovai pietryčių regionuose savo iniciatyva pradėjo vykdyti „Dvikalbio gyvenimo kampaniją“, suteikdami parkams, centrams, gatvėms, rajonams kurdiškus pavadinimus. Tačiau ši kampanija nesulaukė pritarimo iš aukštesnės valdžios – gubernatorių bei prefektų sprendimais vietų kurdiški pavadinimai buvo naikinami¹⁴⁷. 2012 m. Parlamentui buvo pateiktas Kaimo įstatymo projektas, kuriuo Kaimo tarybos reikalavimu bei gavus Vidaus reikalų ministerijos patvirtinimą, leidžiama keisti kaimo pavadinimą, priimtina daugumai kaimo gyventojų¹⁴⁸. Priėmus šį įstatymą, bus sukurtas teisinis pagrindas senųjų kurdiškų pavadinimų grąžinimui, taip dar labiau liberalizuojant politiką kurdų tautinės mažumos atžvilgiu.

¹⁴² „AK Parti 2023: İki dil bir vizyon“, *Radikal*, 2012-10-01

<<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalYazar&ArticleID=1102314&Yazar=DENIZ-ZEYREK&CategoryID=98>> [žiūrėta 2013-02-16].

¹⁴³ Türkiye insan hakları raporu 2008, p. 301

<http://www.tihv.org.tr/dosya_arsiv/c7d0200d872c33700c56550af120ff6e.pdf> [žiūrėta 2013-02-15].

¹⁴⁴ Aslan S., „Incoherent state: the controversy over kurdish naming in Turkey“, *European journal of turkish studies*, 2009 (10), p. 4-6 <<http://ejts.revues.org/4142>> [žiūrėta 2012-05-12]; Nüfus kanunu, no. 1587, 1972-05-05

<<http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/486.html>> [žiūrėta 2013-02-10].

¹⁴⁵ Türkiye insan hakları raporu 2004, p. 26

<http://www.tihv.org.tr/dosya_arsiv/9e5a7d93fe5ad96fd391856f47ad8000.pdf> [žiūrėta 2013-02-16].

¹⁴⁶ Türkiye insan hakları raporu 2007, p. 290-295

<http://www.tihv.org.tr/dosya_arsiv/96023654eab8fffa756ba2a764b64c8b.pdf> [žiūrėta 2013-02-15]; Türkiye insan hakları raporu 2008, p. 301-302 <http://www.tihv.org.tr/dosya_arsiv/c7d0200d872c33700c56550af120ff6e.pdf>

[žiūrėta 2013-02-16]; Türkiye insan hakları raporu 2009, p. 258-259

<http://www.tihv.org.tr/dosya_arsiv/57ef1c01c0692ce49795bbe1a8540703.pdf> [žiūrėta 2013-02-16].

¹⁴⁷ „İki dilli hayata geçiyor“, Doğan haber ajansı, 2010-12-24 <http://www.dha.com.tr/iki-dilli-hayata-geciyor_131584.html> [žiūrėta 2013-02-16]; „Çok dilli tabela sorguda“, *Radikal*, 2012-07-04

<<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1093120&CategoryID=77>> [žiūrėta 2013-02-16].

¹⁴⁸ Köy kanunu tasarısı taslağı, T.C. İçişleri bakanlığı <http://www.icisleri.gov.tr/default.icisleri_2.aspx?id=5691> [žiūrėta 2013-03-03].

Apibendrinant kurdų tautinės mažumos politinių bei kultūrinių teisių išplėtimą 2003–2012 m. Turkijoje, galima teigti, kad Europos Sąjungos bei Teisingumo ir plėtros partijos pastangomis per XXI a. dešimtmetį buvo pasiekta daugiau nei per visą Respublikos laikotarpį. XX a. 9-ame dešimt. Prezidento Turguto Ozalo pradėti pertvarkymai buvo pirmas žingsnis keičiant nuo Respublikos sukūrimo laikų nusistovėjusią nacionalistinę asimiliacijos politiką tautinių mažumu atžvilgiu. Turkija, siekdama įgyvendinti ES Kopenhagos kriterijus, pradėjo vykdyti reformas, apimančias daugelį sričių, taip pat ir tautinių mažumų politiką. Sustabdžius derybas su ES dėl Turkijos nenoro pripažinti naująją ES narę Kiprą, reformos šalyje nesustojo – teigiami pokyčiai buvo tęsiami švietimo ir televizijos bei radijo transliacijų ne turkų kalboje srityse. 2003–2012 m. daugelyje sričių įvykdytos reformos teigiamai paveikė kurdų tautinę mažumą:

- 1) partijų uždarymo procesas tapo sudėtingesnis – padidintas partijos uždarymui Konstituciniame Teisme reikalingas teisėjų balsų skaičius; apribotos priežastys, dėl kurių partija gali būti uždaroma; vietoje uždarymo partijoms numatytos alternatyvios – finansinės – sankcijos;
- 2) sumažinta kariuomenės įtaką sprendžiant tautinėms mažumoms svarbius klausimus: Nacionalinio saugumo tarybos atstovai pašalinti iš institucijų, kurios priima kurdų atvilgiu svarbius sprendimus – Kino, video ir muzikos, Radijo ir televizijos aukščiausiosios ir Aukštojo mokslo tarybų; Nacionalinei saugumo tarybai paliktas tik patariamasis vaidmuo taip sustiprinant civilių valdžią;
- 3) priimtas pakeitimas, leidžianti persvarstyti bylas atsižvelgiant į EŽTT sprendimus. Ši reforma suteikė galimybę persvartyti kurdų Demokratijos partijos (DEP) atstovų bylą, sumažinant jiems paskirtas bausmes per pusę.
- 4) ratifikuotais Tarptautinių žmogaus teisių instrumentais mirties bausmė kurdų lyderiui A. Odžalanui buvo pakeista įkalimu iki gyvos galvos; EŽTT procese dalyvaujantiems asmenims buvo užtikrintas teisinis neliečiamumas, taip apsaugant juos nuo galimo valstybės spaudimo;
- 5) tautinių mažumų atstovams, tarp jų ir kurdams, suteikta teisė mokytis savo gimtosios kalbos: leista atidaryti privačius kalbų bei dialektų, kurias tradiciškai vartoja Turkijos piliečiai, kursus; kurdų tautybės vaikams ir jaunuoliams suteikta galimybė mokytis gimtosios kalbos vidurinėse mokyklose, taip pat universitetų pirmos ir antros pakopos studijų programose;
- 6) pradėtos televizijos bei radijo transliacijos kurdų kalba: leidimai transliuoti radijo ir televizijos programas ne turkų kalba išduoti iš pradžių valstybiniam, o vėliau ir privatiems bei regioniniams transliuotojams. Šiuo metu televizijos ir radijo programoms netaikomi trukmės bei turinio apribojimai;

- 7) kurdų kilmės piliečiams buvo suteikta galimybę duoti savo vaikams kurdiškus vardus; pietryčių regionuose pradėtos teikti viešosios paslaugos kurdų kalba; asmenims nemokantiems turkų kalbos, teismo procese leista naudotis vertėjo paslaugomis; kurdų politikams rinkiminės kampanijos metu leista vartoti ne turkų kalbą;
- 8) liberalizuota asociacijų veikla: sumažinta asociacijų atskaitomybė centrinei valdžiai; asociacijoms leista steigti etniniu pagrindu, tai pat privačioje korespondencijoje vartoti ne turkų kalbą.

3. TURKIJOS IR IRAKO KURDŲ PADĖTIES LYGINAMOJI ANALIZĖ

Šioje darbo dalyje buvo atlikta kurdų tautinės mažumos padėties Turkijos ir Irako (Kurdistano) Respublikose lyginamoji analizė. Į tyrimą įtrauktas ir Irako Kurdistano regionas, nes šiame regione kurdams suteiktos savivaldos teisės. Kurdistano regionas yra autonominis Irako regionas su sostine Erbilu. Jame gyvena apie 4,2 mln. Irako piliečių, dauguma iš jų kurdai (tai sudaro apie 15 proc. šalies gyventojų)¹⁴⁹. Regioną sudaro Erbilio, Suleimanijos ir Dahuko gubernijos. Kurdai taip pat kontroliuoja ir nafta turtingą Kirkuko miestą, tačiau oficialiai jis Kurdistanui nepriklauso¹⁵⁰. Kurdistanas Irakui visais laikais buvo svarbus regionas dėl savo gamtinių išteklių – šiame regione sutelkta apie 20 proc. Irako naftos išteklių.

Lyginamoji Turkijos ir Irako (Kurdistano) kurdų padėties analizė atliekama pagal šiuos pasirinktus aspektus:

- 1) istorinį – siekiama išanalizuoti ir palyginti Irako (nuo 1920 m.) ir Turkijos (nuo 1923 m.) politiką kurdų tautinės mažumos atžvilgiu. Analizuojant istoriniu aspektu apibrėžiami veiksniai, lėmę dabartinį kurdų statusą Turkijoje bei Irake.
- 2) politinių ir pilietinių teisių – siekiama išanalizuoti ir palyginti kurdų tautinės mažumos politinio atstovavimo galimybes, pagrindinių kurdų politinių partijų veiklą, tautinių mažumų švietimo politikos tendencijas, įvertinant kurdų galimybes gauti išsilavinimą gimtąja kalba ir svarbiausius žmogaus teisių pažeidimus Turkijos ir Irako valstybėse.

3.1. Istorinis aspektas

Irakas kaip ir Turkija iki I Pasaulinio karo pabaigos buvo Osmanų imperijos sudėtyje. Žlugus Osmanų imperijai, 1920 m. San Remo konferencija patvirtino Irako perdavimą britams¹⁵¹, o Sevro taikos sutartimi tarp Antantės šalių ir Turkijos, buvusios Osmanų imperijos teritorijos padalintos tarp britų, prancūzų, graikų, italų ir turkų. Sutartimi taip pat buvo numatyta atiduoti šiaurės rytų teritorijas Armėnijai, o kurdams suteikta teisė kreiptis į Tautų lygą ir skelbti nepriklausomybę¹⁵². Pagal Sevro taikos sutartį galimybė skelbti nepriklausomybę suteikta tik

¹⁴⁹ McDowall D., *The modern history of Kurds*, 2004 p. 3-4

<http://ehis.ebscohost.com/skaietykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_111516_AN?sid=dc071144-36c7-4c63-8413-49319ab5120f@sessionmgr115&vid=5&format=EB> [žiūrėta 2013-01-16].

¹⁵⁰ Talabany, N., „Who owns Kirkuk? The kurdish case“, *Middle East quarterly*, 2007

<<http://www.meforum.org/1075/who-owns-kirkuk-the-kurdish-case>> [žiūrėta 2012-07-13].

¹⁵¹ Whitecotton V., „The Iraqi mandate: an examination of the relationship between Britain and Iraq in the aftermath of the first world war“, *Research paper*, 2012-03-25.

<http://www.academia.edu/1492578/The_Iraqi_Mandate_An_Examination_of_the_Relationship_between_Britain_and_Iraq_In_the_Aftermath_of_the_First_World_War> [žiūrėta 2013-03-10].

¹⁵² Marr P., *The modern history of Iraq*, 2011, p. 23

<http://ehis.ebscohost.com/skaietykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_421114_AN?sid=79b149fa-72a7-4d79-ac04-93e7c78694fb@sessionmgr104&vid=4&format=EB> [žiūrėta 2013-02-25]; Zürcher E.J., *Turkey: a modern*

Turkijos teritorijoje gyvenantiems kurdams, Irake šios tautinės mažumos atstovai tokios teisės negavo, tačiau Mosulo miestui (dabartinis Irakas), kuriame daugumą gyventojų sudarė kurdai, suteikta galimybė prisijungti prie Kurdistano¹⁵³. Tačiau Turkijoje, laimėjus nacionalistams, Sevro taikos sutartis nebuvo įgyvendinta ir 1923 m. buvo pasirašyta Loanos taikos sutartis, kurioje galimybė kurdams siekti nepriklausomybės buvo nenumatyta¹⁵⁴.

Britų Irako valdymo laikotarpiu nuo 1920 m. iki 1932 m. centrinės valdžios politika kurdų tautinės mažumos atžvilgiu buvo nenuosekli bei priklausė nuo sprendimų priėmėjų asmeninių interesų¹⁵⁵. Valdymo pradžioje britai buvo linkę suteikti kurdams daugiau autonomijos ir tai siekė įgyvendinti, iškeldami sau palankų kurdų statytinį šeichą Mahmudą Barzanį. Tačiau šeichas M. Barzanis vykdė nepriklausomą nuo britų politiką, todėl 1923 m. buvo pašalintas ir daugiau britai kurdams autonomijos nebežadėjo¹⁵⁶. Iki 1926 m. britai skatino kurdų nacionalizmą prieš Turkiją, siekdami, kad nafta turtingas bei kurdų gausiai gyvenamas Mosulo miestas atitektų jų valdomam Irakui, bet ne Turkijai. Ginčą Tautų Lyga išsprendė Irako naudai su sąlyga, kad kurdų kalbai bus suteiktos platesnės laisvės¹⁵⁷. Tačiau gavę Mosulos miestą, britai priėmė tik 1926 m. Regioninių kalbų įstatymą, pagal kurį kurdams Erbilyje ir Suleimanijoje buvo leista kurdų kalba įgyti pradinį išsilavinimą bei spausdinti knygas gimtąja kalba. Vėliau, galima teigti, kad britai vykdė antikurdišką politiką, nes 1926–1932 m. uždarytos visos kurdų kultūrinės draugijos, arabizuotos švietimo įstaigos bei administracinė sistema¹⁵⁸. Turkijos pirmieji respublikos metai pasižymėjo nuoseklia bei griežta asimiliacijos politika kurdų atžvilgiu, kurią vykdė Mustafa Kemalio Atatiurko vadovaujami kemalistai. Multikultūrinė ir daugiatautinė Osmanų imperija buvo traktuojama kaip politinio, socialinio ir moralinio atsilikimo simbolis ir jai buvo priešpriešinama naujai kuriama centralizuota bei turkišku identitetu paremtą pasaulietiška Turkijos valstybė¹⁵⁹. Turkija turėjo tapti homogeniška valstybė, neigianti bet kokias tautines ar kalbines mažumas. Turkijos asimiliacijos

history, 2010, p. 147

<<http://site.ebrary.com.skaitykla.mruni.eu/lib/mrulibrary/docDetail.action?docID=10445315&p00=history%20turkey>> [žiūrėta 2013-02-15].

¹⁵³ Yildiz K., *The kurds in Iraq*, London, 2004, p.10.

¹⁵⁴ Bayir D., *Negating diversity: minorities and nationalism in Turkish law*, 2010, p. 242

<<https://qmro.qmul.ac.uk/xmlui/bitstream/handle/123456789/391/BAYIRNegatingDiversity2010.pdf?sequence=1>> [žiūrėta 2013-02-15].

¹⁵⁵ Aziz M.A. *The kurds: ethnonationalism and national identity in Iraqi Kurdistan*, London, 2011 p. 60

<<http://site.ebrary.com.skaitykla.mruni.eu/lib/mrulibrary/docDetail.action?docID=10480621&p00=kurds%20iraq>> [žiūrėta 2013-02-19].

¹⁵⁶ Marr P., *The modern history of Iraq*, 2011, p. 28-29

<http://ehis.ebscohost.com.skaitykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_421114_AN?sid=79b149fa-72a7-4d79-ac04-93e7c78694fb@sessionmgr104&vid=4&format=EB> [žiūrėta 2013-03-02].

¹⁵⁷ Hassanpour A., *Nationalism and language in Kurdistan, 1918-1985*, San Francisco: Mellen Research University Press, 1992, p.103-104 <http://amirhassanpour.com/?page_id=24> [žiūrėta 2013-01-25].

¹⁵⁸ Yildiz K., *The kurds in Iraq*, London, 2004., p. 13; Hassanpour A., *Nationalism and language in Kurdistan, 1918-1985*, San Francisco: Mellen Research University Press, 1992, p.106-107 <http://amirhassanpour.com/?page_id=24> [žiūrėta 2013-01-25].

¹⁵⁹ Hassanpour A., *Nationalism and language in Kurdistan, 1918-1985*, San Francisco: Mellen Research University Press, 1992, p.132 <http://amirhassanpour.com/?page_id=24> [žiūrėta 2012-10-25].

politika buvo vykdoma įvairiomis priemonėmis: 1) pradėti kurdų iškeldinimai iš jų gyvenamų vietų; 2) kurdų kalba uždrausta vartoti valstybinėse įstaigose; 3) kurdams neleista dėvėti tradicinių drabužių; ir 4) klausyti kurdų tautinės muzikos¹⁶⁰. Turkijoje ir Irake kurdai nesėkmingai bandė priešintis vykdomai politikai: Irake kurdai sukilo vadovaujami šeicho M. Barzanio prieš britus 1919 m., 1922 m. ir 1930–1931 m. o Turkijoje 1925 m. kurdai sukilo prieš turkų asimiliacijos politiką vadovaujami religinio lyderio Šeicho Saido¹⁶¹.

Taigi, pirmąjį dešimtmetį po Osmanų Imperijos subyrėjimo, kurdai neturėjo įtakos nei Turkijos, nei Irako vykdomai tautinių mažumų politikai. Irake kurdai buvo tik įrankis britų rankose stengiantis užvaldyti nafta turtingą Mosulo miestą. Britams pasiekus savo tikslą, politika kurdų atžvilgiu tapo griežtesnė. Turkijoje kurdai kaip ir kitos etninės bei kalbinės mažumos, buvo įtraukti į agresyvią kemalistų vykdomą šalies homogenizacijos politiką, kuri draudė bet kokias kurdų tautinio bei kultūrinio identiteto apraiškas. Kurdų bandymai priešintis vykdomai politikai abiejose šalyse buvo greitai nuslopinami.

Irako nepriklausomos monarchijos laikotarpiu nuo 1932 m. iki 1958 m. kurdų arabizacija tęsėsi. Britams palikus šalį, Irako valdžia, nepaisydama įsipareigojimų Tautų Lygai saugoti mažumų teises, panaikino net ir minimalius įstatymų pakeitimus, įvykdytus britų, suteikiant kurdams platesnes teises¹⁶². Monarchijos laikotarpiu kurdai surengė keletą nesėkmingų sukilimų, reikalaujami kurdų kalbos pripažinimo, politinių teisių bei galimybės naudotis jų teritorijose esančiais gamtos ištekliais¹⁶³. Svarbu paminėti, kad būtent šiuo laikotarpiu iš daugelio kurdų genčių vadų iškilo vienas charizmatiškas politinis lyderis Mustafa Barzani, 1945 m. įkūręs Kurdistano demokratinę partiją (toliau – KDP)¹⁶⁴. XX a. 4–6 dešimtmečiuose Turkija nuosekliai tęsė asimiliacinę politiką tautinių mažumų atžvilgiu. 1934 m. „Iškeldinimo įstatymu“ kurdai buvo perkelti iš savo gimtųjų teritorijų, taip siekiant paspartinti kurdų tautos integraciją į turkų visuomenę¹⁶⁵. Be to, aktyviai buvo neigiamas kurdų tautos bei kalbos egzistavimas. Kurdai aktyviai bandė priešintis nacionalistinės valdžios vykdomai politikai – per pirmus 15 Respublikos gyvavimo

¹⁶⁰ Yildiz K. *The kurds in Turkey. EU accession and human rights* London, 2005, p.15

¹⁶¹ McDowall D., *The modern history of Kurds*, 2004 p. 152-159

http://ehis.ebscohost.com/skaietykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_111516_AN?sid=dc071144-36c7-4c63-8413-49319ab5120f@sessionmgr115&vid=5&format=EB [žiūrėta 2013-02-16]; Van Bruinessen, M. “Popular Islam, kurdish nationalism and rural revolt: the rebellion of Shaikh Said in Turkey (1925)” in *Mullas, Sufis and Heretics: the role of religion in kurdish society: collected articles*, 2000, p.1-3
http://www.hum.uu.nl/medewerkers/m.vanbruinessen/publications/Bruinessen_Shaikh_Said_rebellion.pdf [žiūrėta 2013-02-23].

¹⁶² “Kurdish education in the monarchical period in Iraq, 1932-58“, Kurdish academy of language
<http://www.kurdishacademy.org/?q=node/484> [žiūrėta 2012-08-17].

¹⁶³ Yildiz K., *The kurds in Iraq*, London, 2004., p. 15-16.

¹⁶⁴ Yildiz K., *The kurds in Iraq*, London, 2004., p. 16.

¹⁶⁵ Lundgren, A., *The unwelcome neighbour: Turkey's kurdish policy*, London, 2007, p. 44.

metų vyko net 30 sukilimų. Tačiau po ypač žiauriai numalšinto sukilimo Dersimo mieste 1937 m. kurdai liovėsi priešintis¹⁶⁶.

Taigi, XX a. 4–6 dešimtmečiuose abiejose šalyse buvo vykdoma kurdų tautinės mažumos asimiliacijos politika. Kurdai tam priešinosi sukilimais, tačiau nesėkmingai. Irako kurdams šis laikotarpis ypač svarbus, nes tuo metu iškilo politinis lyderis M. Barzanis bei buvo įkurta viena iš didžiausių kurdų politinė partija – KDP.

1958 m. Irake nuvertus monarchiją kurdai tikėjosi sulaukti paramos iš naujojo režimo. Jų reikalavimai išliko tokie patys: turėti galimybę mokytis gimtąja kalba visose ugdymo pakopose Kurdistano regione. Naujoji valdžia iš pradžių teigiamai sutiko šiuos reikalavimus. Laikinojoje Konstitucijoje buvo pabrėžta, kad kurdai yra arabų sąjungininkai ir buvo pripažintos jų teisės bei laisvės¹⁶⁷. Tačiau netrukus prasidėjo nesutarimai tarp kurdų ir arabų, kurie lėmė sankcijų kurdų atžvilgiu taikymą ir Kurdistano demokratinės partijos uždarymą 1961 m.¹⁶⁸ 1963 m. į valdžią po perversmo atėjus arabų nacionalistų Ba'ath partijai kurdai turėjo daug vilčių, nes naujoji valdžia demonstravo pozityvią politiką, tačiau derybos nutrūko, kai kurdai pareikalavo įtraukti nafta turtingus Mosulo ir Kirkuko miestus į autonominį Kurdistano regioną¹⁶⁹. Ba'ath partijos vadovaujama kariuomenė įsiveržė į Suleimaniją ir paskelbė nepaprastąją padėtį srityje. Kilus nesutarimams pačioje Ba'ath partijoje, valdžią perėmė Abdullah Salamas Arifas, vienas iš 1958 m. revoliucijos svarbiausių veikėjų, kuris tikėjosi taikiai išspręsti konfliktą su kurdais, tačiau tada prasidėjo ginčai tarp pačių kurdų. Bandydams susitarti žlugus, kurdai pradėjo partizaninį karą¹⁷⁰. 1968 m. Ba'ath partijai valdžią perėmus antrą kartą, buvo sudaryta 12 punktų programa kurdų problemai spręsti. 1970 m. sudarytas susitarimas dėl kurdų autonomijos – Kovo manifestas, kuriuo pripažinta bei sutarta, kad:

- 1) kurdai yra viena iš dviejų pagrindinių Irako tautinių grupių;
- 2) kurdų kalba bus paskelbta valstybine kurdų gyvenamuose regionuose;
- 3) kurdai dalyvaus vyriausybės formavime;
- 4) kurdų kalba bus dėstoma visame Irake kaip antroji kalba;
- 5) kurdai užims administracinius postus Kurdistano regione;
- 6) kurdų gyvenamosios vietos bus sujungtos į vieną regioną ir gaus savivaldos teisę,

¹⁶⁶ Lundgren, A., *The unwelcome neighbour: Turkey's kurdish policy*, London, 2007, p. 43

¹⁶⁷ Hassanpour, A., *Nationalism and language in Kurdistan, 1918-1985*, San Francisco: Mellen Research University Press, 1992, p.119 <http://amirhassanpour.com/?page_id=24> [žiūrėta 2012-10-25].

¹⁶⁸ Timeline: Iraqi kurds, BBC news, 2011-04-19

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/country_profiles/2893067.stm> [žiūrėta 2013-02-24].

¹⁶⁹ McDowall D., *The modern history of Kurds*, 2004 p. 314

<http://ehis.ebscohost.com.skaitykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_111516_AN?sid=dc071144-36c7-4c63-8413-49319ab5120f@sessionmgr115&vid=5&format=EB> [žiūrėta 2013-02-16]

¹⁷⁰ McDowall D., *The modern history of Kurds*, 2004 p. 316-317

<http://ehis.ebscohost.com.skaitykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_111516_AN?sid=dc071144-36c7-4c63-8413-49319ab5120f@sessionmgr115&vid=5&format=EB> [žiūrėta 2013-02-16].

7) kurdai turės teisę į išsilavinimą gimtąja kalba¹⁷¹.

Reformos jau buvo pradėdamos įgyvendinti, tačiau tarp kurdų ir Bagdado centrinės valdžios vėl kilo nesutarimai dėl nafta turtingo Kirkuko miesto ir 1974 m. atsinaujino kariniai veiksmai tarp Ba'ath partijos bei Kurdistano autonomijos šalininkų. Tais pačiais metais Sadamas Huseinas pasiūlė kurdams priimti Autonomijos įstatymą, kuris būtų suteikęs kurdams mažiau teisių nei 1970 m. susitarimas, tačiau M. Barzani, tikėdasis JAV ir Irano palaikymo šį pasiūlymą atmetė¹⁷². Susirėmimai tęsėsi iki 1975 m. kai kurdai buvo priversti nusileisti. Sadamo Huseino vadovaujama Ba'ath partija pradėjo įgyvendinti arabiškojo nacionalizmo politiką: kurdų gyvenamosios teritorijos buvo arabizuojamos, gyventojai iškeliami, o gyvenvietės griaunamos¹⁷³. Tuo metu Turkijoje situacija taip pat buvo nerami. Armijai nebuvo priimtina vyriausybėje esančios Demokratų partijos politika, todėl 1960 m. gegužės 27 d. armija įvykdė karinį perversmą. 1961 m. priimtoje Konstitucijoje tęsiama bei dar labiau stiprinama nacionalistinė politika – propaguojama valstybės ir tautos vieningumo idėja, teigiama, jog visi Turkijos piliečiai yra turkai¹⁷⁴.

Taigi, XX a. 7–8 dešimtmečiai buvo ypač svarbus Irako kurdams, nes 1970 m. Kovo manifestu pirmą kartą buvo pripažinta kurdų autonomija bei kurdams suteiktos plačios politinės ir kultūrinės teisės Kurdistano regione. Tačiau kurdai suteiktomis teisėmis pilnai pasinaudoti negalėjo, nes kilo ginčų dėl teritorijų su centrine valdžia. Turkijoje, priešingai nei Irake, valdžia netoleravo kurdiško identiteto apraiškų, o teisinėje bazėje (Konstitucijoje) kurdai bei kitos tautinės mažumos buvo traktuojamos kaip Turkijos piliečiai.

1980 m. prasidėjus Irano–Irako karui, kurdai sudarė susitarimus dėl pagalbos Iranui¹⁷⁵. Kaip atsaką, Ba'ath partija su Sadamu Huseinu pradėjo masinius kurdų žudymus. Vien per vadinamąją Anfalo kampaniją¹⁷⁶ 1988 m., už kurią vėliau Irako vadovo pusbrolis „cheminis Ali“ buvo nubaustas mirties bausme, žuvo daugiau kaip 182 tūkst. kurdų¹⁷⁷. Turkija 1980 m. išgyveno dar vieną karinį perversmą, po kurio valdžios griežta politika kurdų atžvilgiu pasiekė kulminaciją – siekiant užkirsti kelią mažumų partijoms į parlamentą, rinkiminis barjeras pakeltas iki 10 proc.,

¹⁷¹ Hassanpour A., *Nationalism and language in Kurdistan, 1918-1985*, San Francisco: Mellen Research University Press, 1992, p.122 <http://amirhassanpour.com/?page_id=24> [žiūrėta 2012-10-25]; Yildiz K., *The kurds in Iraq*, London, 2004, p. 18.

¹⁷² Yildiz K., *The kurds in Iraq*, London, 2004, p.20-22.

¹⁷³ Rogg I., Rimscha H., „The kurds as parties to and victims of conflicts in Iraq“, *International review of the Red Cross*, Volume 89, Number 868, 2007-12 <http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc-868_rogg.pdf> [žiūrėta 2012-08-15].

¹⁷⁴ 1961 Anayasası <<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>> [žiūrėta 2013-01-25].

¹⁷⁵ McDowall D., *The modern history of Kurds*, 2004 p. 352

<http://ehis.ebscohost.com/skaiykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_111516_AN?sid=dc071144-36c7-4c63-8413-49319ab5120f@sessionmgr115&vid=5&format=EB> [žiūrėta 2013-03-10].

¹⁷⁶ Anfalo kampanija – genocido operacija, pavadinta pagal vieną iš Korano surų, kuri buvo nukreipta Irako tautines mažumas, daugiausia kurdus. Operacija pasižymėjo ypatingu žiaurumu, nes prieš kurdus buvo panaudotos ir mirtinos dujos.

¹⁷⁷ „Irako „cheminis Ali“ už ataką Halabdžoje nuteistas mirti“, *Bernardinai*, 2010-01-17

<<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2010-01-17-irako-cheminis-ali-uz-ataka-halabdzoje-nuteistas-mirti/38573>> [žiūrėta 2012-08-22].

uždraustas kurdų kalbos vartojimas viešojoje ir privačiojoje erdvėje, neleidžiamas kurdų kultūros propagavimas, išsilavinimas gimtąja kalba, dėvėti tautinius drabužius bei švęsti kurdų tautinės šventės¹⁷⁸. Tokia politika iššaukė kurdų nacionalizmo sustiprėjimą bei PKK iškilimą¹⁷⁹. 1984 m. PKK pradėjo išpuolius prieš Turkijos armiją¹⁸⁰. 1987 m. reaguodama į kurdų karinius veiksmus, vyriausybė šalies pietryčių regione paskelbė nepaprastąją padėtį, kuri buvo panaikinta tik 2002 m. Esant nepaprastajai padėčiai, į kurdų gyvenamąsias vietas buvo įvesti kariniai daliniai, vykdyti suėmimai ir kankinimai bei apribotos socialinės bei kultūrinės kurdų teisės¹⁸¹.

Taigi, tiek Turkijoje, tiek ir Irake, 9-as dešimtmetis kurdų tautinei mažumai turėjo daug skaudžių pasekmių: Turkijoje buvo draudžiamas kurdų politinis atstovavimas, kurdų kalba bei kultūra, o Irake kurdai buvo masiškai žudomi. Visgi, nepaisant to, kad Turkijoje kurdų teisės buvo griežtai ribojamos bei nemažai jų žuvo susirėmimuose su turkų kariuomene, tačiau šioje šalyje niekada nevyko sąmoningai suplanuoti ir apgalvoti masiniai kurdų žudymai kaip Irake 1988 m.

Irake kurdų mažumos padėtis pasikeitė po Persijos įlankos karo (1990–1991 m.), kai Irako pajėgos aneksavo Kuveitą, tačiau įsikišus tarptautinėms pajėgoms, S. Huseinas buvo priverstas atsitraukti. Po karo prasidėjęs sukilimas prieš S. Huseino valdžią turėjo du židinius: šalies šiaurėje sukilo kurdai, o pietuose – šiitai¹⁸². Pirmieji neramumai kilo Basros mieste šalies pietuose ir išplito į visus miestus piečiau Bagdado¹⁸³. 1991 m. kovą sukilimas persikėlė į šalies šiaurę, kur neramumai prasidėjo Suleimanijos gubernijoje. Sukilimui visame Kurdistano regione, Nacionalinis kurdų frontas (jį sudarė visos pagrindinės kurdų partijos Kurdistane, susikūrė 1988 m.) paskelbė apie regioninės savivaldos tarybos sukūrimą Kurdistane, taip siekdami padėdami pirmuosius pamatus tolimesnei regiono autonomijai. Sukilėliai tikėjosi paramos iš JAV, tačiau sąjungininkai, nepaisant žodinio skatinimo pradėti sukilimą, fizinės pagalbos ginklais sukilėlams nesuteikė¹⁸⁴. Be to,

¹⁷⁸ Harris G.S. „Military coups and turkish democracy“, 1960-1980, *Turkish studies*, vol. 12, no. 2, 2011, p. 210 <<http://www.tandfonline.com/skaitykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/14683849.2011.573181>> [žiūrėta 2013-01-25]; Aslan S., „Incoherent State: The Controversy over Kurdish Naming in Turkey“, *European Journal of Turkish Studies*, 2009 (10), p. 6 <<http://ejts.revues.org/4142>> [žiūrėta 2012-05-09]; Yildiz K. *The kurds in Turkey. EU accession and human rights* London, 2005, p.65-66; Marshall, A.G. „Operation Gladio: CIA network of „stay behind“ secret armies“, *Global Research*, 2008-07-17 <<http://www.globalresearch.ca/operation-gladio-cia-network-of-stay-behind-secret-armies/9556>> [žiūrėta 2013-02-26]; „Birand‘dan Paul Henze‘ye „sesli-görüntülü“ açıklama“, *Zaman*, 2003-06-14 <<http://arsiv.zaman.com.tr/2003/06/14/haberler/h2.htm>> [žiūrėta 2013-02-26].

¹⁷⁹ Lundgren, A., *The unwelcome neighbour: Turkey's kurdish policy*, London, 2007, p. 47.

¹⁸⁰ Yildiz K., *The kurds in Iraq*, London, 2004, p.83.

¹⁸¹ Tanrikulu M.S., Yavuz S. „İnsan hakları açısından olağanüstü hal'in bilançosu“, *Sosyal bilimler araştırma dergisi*, 2005-06, p. 494-521 <<http://m.friendfeed-media.com/97c86cd54aa675c1bbae8fd242dcb3c22db84069>> [žiūrėta 2013-02-26]; Dymond J., „Turkey lifts last state of emergency“, *BBC news*, 2002-10-30 <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/2529853.stm>> [žiūrėta 2013-02-26].

¹⁸² Šiitai Irake sudarė daugumą gyventojų (daugiau kaip 60 proc.), tačiau dėl valdžioje buvusių sunitų Ba‘ath partijos, šiitai buvo persekiojami, o jų politinės, religinės ir socialinės teisės buvo ribojamos.

¹⁸³ Marr P., *The modern history of Iraq*, 2011, p. 228 <http://ehis.ebscohost.com/skaitykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_421114_AN?sid=79b149fa-72a7-4d79-ac04-93e7c78694fb@sessionmgr104&vid=4&format=EB> [žiūrėta 2013-02-25].

¹⁸⁴ Marr P., *The modern history of Iraq*, 2011, p. 229 <http://ehis.ebscohost.com/skaitykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_421114_AN?sid=79b149fa-72a7-

sukilimo pradžioje buvo tikimasi, kad Irako kariuomenė, pervargusi po dviejų karų (Irano ir Persijos įlankos) nesugebės susitvarkyti su sukilėliais. Tačiau S. Huseino armija jau 1991 m. kovą žiauriai numalšino sukilimą pietuose, o balandį – ir šalies šiaurėje Kurdistano regione¹⁸⁵. Baimindamiesi dar vieno genocido, daug kurdų (manoma, kad apie 2 mln.) buvo priversti palikti šalį ir emigruoti į Iraną ir Turkiją¹⁸⁶. 1991 m. balandį Jungtinių Tautų Saugumo Taryba paskelbė rezoliuciją, kuria buvo smerkiami žiaurūs veiksmai prieš kurdus ir Kurdistanas buvo paskelbtas neskraidymo zona, tokiu būdu leidžiant pabėgėliams laisvai sugrįžti į šalį bei užtikrinti jiems humanitarinės pagalbos teikimą¹⁸⁷. Siekdami suteikti kurdams humanitarinę pagalbą ir padėti jiems sugrįžti į gimtąsias teritorijas, tarptautinė visuomenė 1991 m. balandį pradėjo vykdyti operaciją „Suteikti paguodą“ (ang. *Provide comfort*)¹⁸⁸. Vykdomų humanitarinių operacijų dėka iki 1991 m. rugsėjo dauguma kurdų grįžo į savo gyvenamąsias teritorijas Kurdistane. Po nevykusių kurdų partijų bandymų derėtis su Bagdado valdžia dėl Kurdistano statuso, vėl prasidėjo susirėmimai. Neramumai tęsėsi iki 1991 m. spalio mėnesio, kai Irako pajėgos pasitraukė iš Kurdistano bei paskelbė ekonominę blokadą siekdami priešininkų pasidavimą¹⁸⁹. Tačiau situacija pakrypo ne S. Huseino laukiama kryptimi: kurdai apsisprendė pasinaudoti galimybe bei paskelbė rinkimus Kurdistano regione. Buvo tikimasi, kad rinkimai oficialiai suteiks legitimumą regioninei valdžiai¹⁹⁰. Taigi, rinkimais 1992 m. Kurdistane buvo sukurta Kurdistano Regioninė Vyriausybė (KRG) ir pasiekta regiono nepriklausomybė *de facto*¹⁹¹.

Kurdams atgavus valdžią Kurdistane bei žengus pirmuosius žingsnius demokratijos link, prasidėjo nesutarimai tarp pagrindinių regiono partijų: Kurdistano Demokratinės Partijos ir Kurdistano Patriotinės Sąjungos. Partijos kaltino viena kitą bendradarbiaujant su Bagdado valdžia ir kitomis užsienio valstybėmis, kilo ginčų dėl žemių, be to, visuomenėje vis dar vyravo suirutė dėl taikomos ekonominės blokados¹⁹². 1994 m. Irako Kurdistane kilo pilietinis karas, kuris su pertrūkiais tęsėsi iki 1997 m. Pilietinis karas sulaukė ir tarptautinio atgarsio – tarpininkauti

[4d79-ac04-93e7c78694fb@sessionmgr104&vid=4&format=EB](http://ehis.ebscohost.com/skaitykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_111516_AN?sid=dc071144-36c7-4c63-8413-49319ab5120f@sessionmgr115&vid=5&format=EB) > [žiūrėta 2013-02-25]; Yildiz K., *The kurds in Iraq*, 2004, p.34.

¹⁸⁵ Yildiz K., *The kurds in Iraq*, 2004, p.35.

¹⁸⁶ Rogg I., Rimscha H. “The kurds as parties to and victims of conflicts in Iraq“, International review of the Red Cross, Volume 89, Number 868, 2007-12 <http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc-868_rogg.pdf> [žiūrėta 2012-08-15].

¹⁸⁷ Yildiz K., *The kurds in Iraq*, London, 2004, p.37-38.

¹⁸⁸ McDowall D., *The modern history of Kurds*, 2004 p. 373

<http://ehis.ebscohost.com/skaitykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_111516_AN?sid=dc071144-36c7-4c63-8413-49319ab5120f@sessionmgr115&vid=5&format=EB> [žiūrėta 2013-02-16].

¹⁸⁹ McDowall D., *The modern history of Kurds*, London, 2004 p. 378

<http://ehis.ebscohost.com/skaitykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_111516_AN?sid=dc071144-36c7-4c63-8413-49319ab5120f@sessionmgr115&vid=5&format=EB> [žiūrėta 2013-02-16].

¹⁹⁰ McDowall D., *The modern history of Kurds*, 2004 p. 379

<http://ehis.ebscohost.com/skaitykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_111516_AN?sid=dc071144-36c7-4c63-8413-49319ab5120f@sessionmgr115&vid=5&format=EB> [žiūrėta 2013-02-16].

¹⁹¹ Yildiz K., *The kurds in Iraq*, London, 2004, p. 44.

¹⁹² Rogg I., Rimscha H. “The kurds as parties to and victims of conflicts in Iraq“, International review of the Red Cross, Volume 89, Number 868, 2007-12, p.829 <http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc-868_rogg.pdf> [žiūrėta 2012-08-15].

konflikte pasiryžo Jungtinės Amerikos Valstijos (JAV), Jungtinė Karalystė ir Turkija¹⁹³. Galiausiai dviejų didžiausių kurdų partijų vadovai M. Barzani ir Dž. Talabani 1998m. susitiko Vašingtone, kur pasirašė susitarimą, kuriuo partijų lyderiai įsipareigojo 1) pasmerkti pilietinis karas Kurdistane, 2) susilaikyti nuo abipusio smurto, 3) užtikrinti laisvą gyventojų judėjimą Kurdistane leidžiant sugrįžti per karinius veiksmus pasitraukusiems gyventojams 4) Kurdistano regione neleisti veikti PKK ir 5) Kurdistane suformuoti bendrą vyriausybę bei administraciją¹⁹⁴.

Turkijoje XX a. 10-ame dešimtmetyje prasidėjo pirmieji teigiami pokyčiai kurdų mažumos atžvilgiu. Prezidentas Turgutas Ozalas siekė išspręsti kurdų problemą be karininkų įsikišimo¹⁹⁵. 1990 m. jis patvirtino Europos Žmogaus Teisių Teismo (EŽTT) sprendimų privalomumą ir tai tapo svarbiu žingsniu kurdų mažumos atstovams ginant savo teises tarptautiniu lygmeniu. T. Ozalas (pripažinęs savo kurdų kilmę¹⁹⁶) pasisakė už kurdų kalbos naudojimą televizijoje, amnestiją PKK kovotojams, stengėsi palaikyti neformalius santykius su kurdų lyderiais, taip pat laikėsi pozicijos, jog federacinė sistema galėtų išspręsti kurdų klausimą¹⁹⁷. 1991 m. balandį Turkijoje panaikintas kurdų kalbos draudimas, leista švęsti kurdų tautinę pavasario šventę Nevruzą. T. Ozalas buvo pirmasis šalies vadovas, pripažinęs egzistuojant kurdų problemą¹⁹⁸. 1991 m. pakeitus Baudžiamąjį kodeksą leista partijoms kurtis etniniu arba religiniu pagrindu¹⁹⁹. Turkijoje susikuria pirmosios kurdų partijos: Tautos Darbo Partija (turk. *Halkın Emek Partisi*), Laisvės ir Lygybės Partija (turk. *Özgürlük ve Eşitlik Partisi*), Laisvės ir Demokratijos Partija (turk. *Özgürlük ve Demokrasi Partisi*) ir kt. 1999 m. Europos Sąjunga suteikė Turkijai kandidatės statusą, todėl norėdama pradėti derybas dėl stojimo, šalis turėjo atitikti Kopenhagos kriterijus, vienas iš kurių yra „pagarba žmogaus teisėms ir mažumų apsauga“. Tai leido tikėtis tolimesnių reformų kurdų tautinės mažumos atžvilgiu. Tais pačiais metais sugavus PKK vadovą Abdullah Odžalaną (turk. *Abdullah Öcalan*) buvo tikimasi, kad terorizmo klausimas greitai bus išspręstas²⁰⁰.

¹⁹³ Stansfield G.R., *Iraqi Kurdistan: political development and emergent democracy*, p.99

<http://books.google.lt/books?id=FB4ErXPRRd0C&pg=PA97&lpg=PA97&dq=kdp+puk+conflict&source=bl&ots=qFUHmnY9xU&sig=H1JSKwBp3kbqMIXEEnhwaRU1qXY&hl=en#v=onepage&q=kdp%20puk%20conflict&f=false> [žiūrėta 2012-08-25].

¹⁹⁴ Osman M., „The Washington agreement, the negotiations, the implementation and its prospects“, *Kurdish media*, 2001-05-01 <<http://kurdmedia.com/article.aspx?id=8013>> [žiūrėta 2012-08-14].

¹⁹⁵ Barkey H.J., Fuller G.R., *Turkey's kurdish question*, p.135

<<http://carnegie.org/fileadmin/Media/Publications/PDF/Turkey's%20Kurdish%20Question.pdf>> [žiūrėta 2013-02-25].

¹⁹⁶ Eissenstat H., „Kürt sorununun çözümü içinde“, *Radikal*, 2007-08-15

<<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=229918>> [žiūrėta 2013-01-12].

¹⁹⁷ Aslan S., „Incoherent state: the controversy over kurdish naming in Turkey“, *European journal of turkish studies*, 2009 (10), p. 7 <<http://ejts.revues.org/4142>> [žiūrėta 2012-05-12].

¹⁹⁸ Bayır D., „Representation of the „Kurds“ by the turkish judiciary“, Social science research network, 2012-03-08 <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2018648> [žiūrėta 2012-11-26].

¹⁹⁹ Zürcher E.J., *Turkey: a modern history*, 2010, p. 292

<<http://site.ebrary.com.skaitykla.mruni.eu/lib/mruniLibrary/docDetail.action?docID=10445315&p00=history%20turkey>> [žiūrėta 2013-02-25].

²⁰⁰ Çiçek C., „Elimination or integration of pro-kurdish politics: limits of the AKP's democratic initiative“, *Turkish studies*, vol.12, no.1, p. 18 <<http://www.tandfonline.com.skaitykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/14683849.2011.563498>> [žiūrėta 2013-02-25].

Taigi, paskutinis XX a. dešimtmetis, susiklosčius palankioms politinėms aplinkybėms, kurdams suteikė galimybę pirmą kartą *de facto* įgyti valdžią Kurdistane. Turkijoje pradėtos pirmosios politinės reformos dėl kurdų politinių teisių išplėtimo – įkurtos pirmosios kurdų politinės partijos. Tačiau, reikia pripažinti, jog visos partijos Konstitucinio Teismo sprendimu buvo uždarytos, taip apribojant kurdų politinio atstovavimo galimybes parlamento ir savivaldos rinkimuose. ES kandidatės statuso suteikimas Turkijai buvo svarbus veiksnys ir leido daryti prielaidą, kad šalis siekdama įvykdyti Kopenhagos kriterijus, suteiks kurdų tautinei mažumai platesnes politines ir kultūrinės teises.

XXI a. Irake susijęs su karais. Invazijos į Iraką 2003 m. metu JAV ir JK kariams paramą suteikė ir kurdų karinės pajėgos, vadinamos *peshmerga*. Kurdai rėmė jungtines pajėgas tikėdamiesi, kad nuvertus S. Huseiną jie gaus didesnę valdžią Irako Kurdistane²⁰¹. JAV iš kurdų tikėjosi 80 tūkst. karių paramos, tačiau šį kartą KDP ir KPS vadovai, remdamiesi skaudžia praeities patirtimi, kai kurdams duoti pažadai nebūdavo ištesiami, pareikalavo garantijų. Planuodamos invaziją į Iraką, JAV taip pat derėjosi ir su Turkija, tačiau pastarajai atsisakius dislokuoti karius, kurdai dar labiau sustiprino savo pozicijas²⁰². Nuvertus senąjį režimą, naujoji Irako konstitucija priimta 2005 m. spalį referendumu. Konstitucijos projektą parengė Konstitucijos komitetas, kurio daugumą sudarė musulmonų šiitai ir kurdų atstovai²⁰³. Be to, kurdai Irako Kurdistane sukūrė stabilią politinę ir ekonominę struktūrą, pagrasino, kad jeigu bus apribota jų autonomija, jie svarstys apie atsiskyrimą nuo Irako²⁰⁴. 2005 m. priimta Konstitucija numato šiuos straipsnius, susijusias su kurdų mažuma:

- 1) Kurdų kalba, kartu su arabų, yra pripažįstama valstybine Irako kalba;
- 2) Valdymas yra paskirstytas tarp centrinės (Bagdado) ir regioninės (Kurdistano) valdžios. Pripažįstamas federacinis Kurdistano regionas su savivaldos teisėmis;
- 3) Numatyta, kad kiekvienas regionas turi priimti savo konstituciją, kuri nustatytų regiono valdžios struktūrą ir mechanizmus, leidžiančius užtikrinti institucijų kontrolę;
- 4) Regioninė valdžia turi teisę įgyvendinti vykdomąją, įstatymų leidžiamąją bei teisinę valdžią, išskyrus tuos atvejus, kurie priklauso išskirtinai federalinei valdžiai,
- 5) Regioninė valdžia yra atsakinga už regiono vidinių saugumo pajėgų (policijos, regioninės apsaugos ir kt.) įkūrimą ir paruošimą²⁰⁵.

²⁰¹ Everest, L., „How the U.S. used Iraq’s kurds: a history of repeated betrayal“, *Revolutionay worker*, #1226, 2004-01-25 <<http://rwor.org/a/1226/lvexcerpt.htm>> [žiūrėta 2012-07-05].

²⁰² Yildiz K., *The kurds in Iraq*, London, 2004, p. 108.

²⁰³ Skirmantienė, A., „Irako demokratizacija: institucinis lygmuo“, *Politiksmokslų almanachas*, (6), Kaunas 2009, p.43 <http://vddb.laba.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:J.04~2009-ISSN_2029-0225.V_6.PG_25-55/DS.002.0.01.ARTIC> [žiūrėta 2012-07-07].

²⁰⁴ Mitė, V., „Vienas Irakas – trys ateities vizijos“ *Politika.lt* 2005-08-24

<http://www.politika.lt/index.php?cid=9316&new_id=6481> [žiūrėta 2012-07-07].

²⁰⁵ Iraqi Constitution <http://www.uniraq.org/documents/iraqi_constitution.pdf> [žiūrėta 2012-07-01].

Reikėtų pabrėžti, kad ne visi Irako Konstitucijoje numatyti straipsniai buvo įgyvendinti. 2009 m. Kurdistano parlamentas paruošė Konstitucijos projektą, kuris turėjo būti patvirtintas referendumu, tačiau dėl nesutarimų tarp pačių kurdų bei spaudimo iš Bagdado ir JAV jis nebuvo surengtas²⁰⁶. 2006 m. KDP ir KPS vadovybės nusprendė pagaliau suvienyti savo administracijas, o 2007 m. pasirašė strateginį susitarimą dėl pozicijų stiprinimo Bagdade, žmogaus, religinių bei tautinių mažumų teisių gynimo, politinės bei socialinės laisvių visuomenėje²⁰⁷. Tačiau nepaisant deklaruotinos vienybės partijos iki šiol yra pasidalijusios įtakos zonomis: KDP stipri Erbilyje ir jo apylinkėse, o KPS kontroliuoja teritorijas apie Suleimanijos regioną. Kurdų Regioninė Vyriausybė turi savo kariuomenę bei išskirtinę teisę valdyti savo resursus. Kurdistano vyriausybė, kuri nėra pavaldi centrinei Bagdado valdžiai, kontroliuoja regiono ekonomiką, vidines sienas ir policiją. Be to, kurdai savarankiškai vykdo užsienio politiką ir jų vyriausybė yra pripažinta tarptautiniu lygmeniu²⁰⁸.

Turkijai pirmasis XXI a. 1-asis dešimtmetis svarbus dviem veiksniais: 1) 2002 m. į valdžią atėjo islamistinė Plėtros ir teisingumo partija (*Adalet ve kalkınma partisi* – AKP); 2) 2005 m. ES pradėjo derybas su Turkija dėl stojimo į ES. Šie du veiksniai buvo ypač svarbūs tolimesniam kurdų teisių plėtimui²⁰⁹. Stengdamasi pradėti derybas dėl stojimo į Europos Sąjungą, Turkija vykdė įvairias reformas, suteikiančias platesnes teises kurdų mažumai: šalies pietryčių regionuose panaikinta nepaprastoji padėtis, sumažinta armijos įtaką politinių sprendimų priėmimams, sudaryti apribojimai dėl politinių partijų uždarymo, kurdams leista mokytis gimtosios kalbos universitetuose bei vidurinėse mokyklose, televizijoms ir radijui leista rengti programas ne turkų kalba²¹⁰.

Apžvelgus paskutiniųjų metų kurdų padėtį Irake ir Turkijoje, galima teigti, jog ženkliai kurdų tautinės mažumos teisių išplėtimui įtaką darė išorinės jėgos – JAV ir ES. Jungtinių pajėgų invazija į Iraką buvo esminis lūžis kurdų tautai, suteikusi galimybę ne tik gauti pilną Kurdistano autonomiją, bet taip pat ir padidinti savo įtaką visame Irake. Kurdai, sudarydami susitarimą su JAV dėl Irako ateities, strategiškai pasinaudojo savo galinga armija bei tapo svarbiu elementu šalies sprendimų priėmime. Turkijoje ES inicijuotos reformos davė pradžią tolimesniam kurdų politinių, socialinių bei kultūrinių teisių išplėtimui.

²⁰⁶ Visser, R., „The Kurdistan constitution is back on the agenda: implications for Iraqi politics“, *Iraq and gulf analysis*, 2012-02-03 <<http://gulfanalysis.wordpress.com/2012/02/03/the-kurdistan-constitution-is-back-on-the-agenda-implications-for-iraqi-politics/>> [žiūrėta 2012-07-16].

²⁰⁷ „Views differ on PUK-KDP agreement“, *The kurdish globe*, 2007-08-08 <<http://www.kurdishglobe.net/display-article.html?id=702F1DBC3658968C9B82CFDFB050B69>> [žiūrėta 2012-08-25].

²⁰⁸ Elgebeily, S., „Kurdistan: federalism, sovereignty and independence“, *Exploring geopolitics*, 2009-09 <http://www.exploringgeopolitics.org/Interview_Elgebeily_Sherif_Kurdistan_Sovereignty_Independence_Kurdish_Regional_Government_Federalism_Constitution.html> [žiūrėta 2012-07-06].

²⁰⁹ Lundgren, A., *The unwelcome neighbour: Turkey's kurdish policy*, London, 2007, p. 50.

²¹⁰ Europos Komisijos pažangos ataskaitos 2000-2012 <http://ec.europa.eu/enlargement/countries/strategy-and-progress-report/index_en.htm> [žiūrėta 2013-01-28].

Taigi, istoriniu aspektu palyginus kurdų tautinės mažumos padėti Turkijoje ir Irake, galima daryti išvadas, kurdų atžvilgiu vykdoma politika abiejose šalyse buvo skirtinga. Irako politika kurdų tautinės mažumos atžvilgiu buvo nenuosekli bei priklausomai nuo valdžioje esančio režimo – bandymus ieškoti susitarimo tarp kurdų ir centrinės valdžios keitė kariniai veiksmai bei sankcijos tautinei mažumai. Tačiau Irake kurdai, siekdami gauti autonomiją Kurdistane sugebėjo pasinaudoti jų teritorijose esančia nafta, taip pat stipriomis politinėmis partijomis bei armija *peshmerga*. Turkija nuo respublikos įkūrimo vykdė nuoseklią nacionalistinę asimiliacijos politiką – plėsdama draudimus kurdų tautinei mažumai. Skirtingai nei Irake, Turkijoje vyravo nacionalinio dydvyrio – Mustafa Kemalio Atatürko – kultas bei stipri karininkų valdžia. Dėl šių priežasčių kurdams platesnės teisės suteiktos palyginti neseniai.

3.2. Politinių ir pilietinių teisių aspektas

Politinis atstovavimas. Pirmąją įtakingą kurdų partiją – Kurdistano Demokratinę Partiją (KDP) – 1946 m. Irane įkūrė Mustafa Barzani. Partija buvo sudaryta gentiniu principu, tačiau turėjo ir savo karinį sparną – kurdų armiją *peshmerga*. M. Barzani pavaldūs buvo apie 1,8 tūkst. kovotojų²¹¹. KDP ilgą laiką bendradarbiavo su Irako Komunistų partija, tačiau šį faktą neigiamai vertino genčių vadovai, palaikę kurdų partiją. Partijoje pradėjo ryškėti skirtumai ir nesutarimai tarp kaimo gyventojų bei genčių vyresniųjų palaikomo M. Barzani bei miesto kairiųjų pažiūrų intelektualo Dželalio Talabani, kuris atsiskyrė nuo KDP ir 1975 m. Damaske įkūrė Kurdistano Patriotinę Sąjungą (KPS)²¹².

Turkijoje kurdų tautinei mažumai atstovaujančios partijos pradėjo kurtis palyginti neseniai. Tautos Darbo Partija (turk. *Halkın Emek Partisi* – HEP) buvo pirmoji prokurdiška politinė partija, susikūrusi 1990 m. birželio 7 d. Partija susikūrė, kai 10 parlamentarų atskilo nuo Socialdemokratų liaudies Partijos Turkijos Parlamente²¹³. Tačiau 1993 m. liepos 14 d. vienbalsiu Konstitucinio Teismo sprendimu partija, kaip siekianti pažeisti šalies bei tautos nedalomą vienybę ir vykdanči politinę veiklą, prieštaraujančią įstatymams, buvo uždaryta²¹⁴. Kitos kurdų partijos taip pat sulaukė nepalankių Konstitucinio Teismo sprendimų: Laisvės ir Demokratijos Partija (turk. *Özgürlük ve Demokrasi Patisi* – ÖZDEP), įkurta 1992 m. spalio 19 d. po metų buvo uždaryta dėl „bandymų

²¹¹ Lortz M.G., *Willing to face death: a history of kurdish military forces – the Peshmerga – from the Ottoman Empire to present-day Iraq*, master thesis, 2005 p.29 <<http://etd.lib.fsu.edu/theses/available/etd-11142005-144616/unrestricted/002SigDedContentAbsFore.pdf>> [žiūrėta 2012-08-11].

²¹² Yıldız K., *The kurds in Iraq*, London, 2004, p. 24.

²¹³ „1990'dan Bugüne, HEP'ten DTP'ye Kürtlerin Zorlu Siyaset Mücadelesi”, *Bianet*, 2009-12-12 <<http://bianet.org/biamag/siyaset/117387-1990dan-bugune-hepten-dtpye-kurtlerin-zorlu-siyaset-mucadelesi>> [žiūrėta 2012-05-08]

²¹⁴ T.C. Resmi Gazete, 1993-08-18 <<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21672.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21672.pdf>> [žiūrėta 2012-05-05].

vieningą turkų tautą skirstyti į turkus ir kurdus²¹⁵; Demokratinė Partija (turk. *Demokrasi Partisi* – DEP) įkurta 1993 m. gegužės 7 d. po metų buvo uždaryta; Tautos Demokratinė Partija (turk. *Halkın Demokrasi Partisi* – HADEP) įkurta 1994 m. gegužės 11 d. 1995 m. Parlamento rinkimuose gavo daugiau kaip 1 mln. rinkėjų balsų, 1999 m. Rinkimuose – net 1,5 mln., tačiau dėl aukšto 10 proc. rinkimų barjero į Parlamentą nepateko²¹⁶. 1998 m. buvo nuolat vykdomi reidai į HADEP partijos būstines, suiminėjami jos nariai. 1999 m. partijos administracijai (tarp jų ir vadovui) buvo uždrausta dalyvauti politikoje²¹⁷. Apkaltinus PKK palaikymu, HADEP buvo uždaryta 2003 m. kovo 13 d., 46 partijos nariams penkerius metus buvo uždrausta dalyvauti politinėje veikloje. Demokratinė Tautos Partija (turk. *Demokratik Halk Partisi* – DEHAP) įkurta 1997 m. spalio 24 d. 2002 m. Parlamento rinkimuose gavo 2 mln. rinkėjų balsų, bet į Parlamentą nepateko, nes nepaėjo aukšto 10 proc. rinkimų barjero. Prieš DEHAP buvo iškelta dėl jos uždarymo byla, tačiau partija savo iniciatyva užsidarė 2005 m. lapkričio 19 d. Demokratinė Visuomenės Partija (turk. *Demokratik Toplum Partisi* – DTP) įkurta 2005 m. lapkričio 9 d. Siekdami išvengti mažumų partijoms nepalankaus 10 proc. rinkiminio barjero, 2007 m. Parlamento rinkimuose partijos nariai dalyvavo kaip nepriklausomi kandidatai²¹⁸. Laimėję 20 vietų, Parlamente jie sudarė DTP grupę. 2009 m. rinkimuose DTP gavo 2,4 mln. rinkėjų balsų (net 8 rajonuose ji gavo daugiausiai balsų). Partija buvo uždaryta 2009 m. gruodžio 11 d. Taikos ir Demokratijos Partija (turk. *Barış ve Demokrasi Partisi* – BDP) – šiuo metu vienintelė kurdams atstovaujanti politinė partija Turkijos Parlamente. BDP susikūrė 2008 m. gegužę. Šiuo metu Parlamente yra 29 partijos nariai, kurie sudaro BDP grupę²¹⁹. Reikėtų pažymėti, kad nors kurdų partijos Turkijoje buvo nuolat uždaromos, tačiau faktiškai vietoje uždarytos partijos buvo kuriamos dukterinės partijos, propaguojančios tokias pačias vertybės, kas sudarė sąlygas politikos tęstinumui.

Paskutiniai rinkimai į Irako Kurdistano Parlamentą surengti 2009 m. Pagal įstatymus 11 iš 111 vietų Parlamente yra rezervuotos mažumoms, todėl turkmėnai, asirai ir armėnai, nepaisant nepakankamo rinkėjų balsų kiekio, gavo atitinkamą vietų skaičių Parlamente²²⁰. Rinkimus laimėjo į Kurdistano sąrašą susivienijusios dvi didžiausios kurdų partijos – KPS ir KDP, atitinkamai jos ir pasidalino didelę dalį ministrų portfelių, keletą postų palikdamos savo partneriams asirams ir turkmėnams.

²¹⁵ Oran, B., „Ulusal egemenlik kavramının dönüşümü, azınlıklar ve Türkiye”, s.17

<http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/anyarg20/b_oran.pdf> [žiūrėta 2012-05-06].

²¹⁶ 1995 yılı genel seçim sonuçları <http://www.belgenet.net/ayrinti.php?yil_id=12> [žiūrėta 2012-05-07].

²¹⁷ „1990'dan Bugüne, HEP'ten DTP'ye Kürtlerin Zorlu Siyaset Mücadelesi”, *Bianet*, 2009-12-12

<<http://bianet.org/biamag/siyaset/117387-1990dan-bugune-hepten-dtpye-kurtlerin-zorlu-siyaset-mucadelesi>> [žiūrėta 2012-05-08].

²¹⁸ „Bin umut adayları Türkiye için umut“, *Evrensel*, 2007-06-29

<http://www.evrensel.net/v2/haber.php?haber_id=12689> [žiūrėta 2013-02-28].

²¹⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Milletvekilleri Dağılımı

<http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.dagilim> [žiūrėta 2012-05-08].

²²⁰ Kurdistan Parliament, Third term 2009 <<http://www.kurdistan-parliament.org/default.aspx?page=sitecontents&c=Parliament-History2009>> [žiūrėta 2012-08-13].

2010 m. Irako Parlamento rinkimuose dalyvavo keturios kurdams atstovaujančios partijos (aljansai):

- 1) Kurdistano sąjunga (KPS ir KDP) laimėjo 14,48 proc. rinkėjų balsų;
- 2) Pokyčių judėjimas – 4,18 proc.;
- 3) Kurdistano islamiška sąjunga – 2,12 proc.;
- 4) Kurdistano islamo grupė – 1,32 proc.²²¹.

Vyriausybė buvo suformuota po ilgų ginčų ir derybų. Gruodžio 22 d. parlamentas patvirtino koalicinę vyriausybę su 44 ministrais. Toks didelis ministrų skaičius buvo kompromisas, siekiant patenkinti visų partijų reikalavimus. Kurdų nacionalinis aljansas ne tik gavo septynis ministrų portfelius ir parlamento pirmininko antrojo pavaduotojo postą, bet taip pat pasiekė, kad Patriotinės Kurdistano Partijos lyderis Dž. Talabanis būtų perrinktas Irako prezidentu²²². Sprendžiant iš dabartinės Irako politinės situacijos, kurdų tautinė mažuma turi didelę įtaką ne tik Kurdistano regionui, bet ir Irakui. Tai įrodo kurdų partijų įtaka Parlamente bei Irako prezidento postas. Kurdai, jaučiantys Jungtinių Valstijų paramą bei galintys manipuluoti nafta turi nemažą politinį svorį šalyje. Irako Kurdistane tautinėms mažumoms yra „rezervuotos“ vietos Parlamente, todėl yra įstatymiškai užtikrinamas jų politinis atstovavimas Kurdistano aukščiausioje valdžioje. Kuriant kabinetą tautinės mažumos dažniausiai nesugeba sukurti politinės atsvaros didžiosioms kurdų partijoms ir pasitenkina vienu kitu ministro postu mainais į paramą vyriausybei.

2 Lentelė. Kurdų atstovavimo palyginimas Turkijoje, Irake ir Irako Kurdistane

	TURKIJA	IRAKAS	IRAKO KURDISTANAS
PARLAMENTAS	6,10%	17,5% + pirmininko pavaduotojas	90%+pirmininkas
VYRIAUSYBĖ	–	16%	79%+ministras pirmininkas
PREZIDENTAS	–	Prezidentas	Prezidentas

Remiantis 2 lentelės duomenimis, galima teigti, kad kurdų politinis atstovavimas aukščiausiose valdžios ir valdymo institucijose Turkijoje yra žymiai mažesnis nei Irake, ir, tuo labiau, Kurdistane. Turkijoje kurdų partijos yra atstovaujamos tik parlamente (6,10 proc.), Irake ir Kurdistane kurdai turi atstovų visose valdžios ir valdymo institucijose. Kurdų politinis atstovavimas Irake buvo daug stipresnis, nepaisant dviejų partijų nesutarimų, nes abi partijos turėjo patrauklius lyderius, galinčius pritraukti žmones.

Švietimas. Turkijoje valdžios požiūris į mokymą kitomis nei turkų kalbomis nuo pat Respublikos įkūrimo pradžios buvo aiški ir nuosekli – švietimas kurdų bei kitomis mažumų

²²¹ Çubukçu M., Özhan T., “İşgal altında istikrar arayışları“, *Seta analiz*, 2010-04
<<http://www.setav.org/ups/dosya/29476.pdf>> [žiūrėta 2012-08-15].

²²² Ottaway M., Kaysi D.A., “Winners and losers in the Iraqi election battle”, *Carnegie endowment*, 2011-01-10
<<http://carnegeendowment.org/2011/01/10/winners-and-losers-in-iraqi-election-battle/cla>> [žiūrėta 2012-08-06].

kalbomis buvo draudžiamas. Irako požiūris į kurdų švietimo klausimą buvo nepastovus ir priklausė nuo politinių jėgų, buvusių valdžioje. Britų valdymo (1920–1932 m.) ir Monarchijos (1932–1958 m.) laikotarpiais buvo vykdoma švietimo sistemos arabizacija²²³. Respublikos metais (1958–1968m.) pradėjo didėti kurdų mokyklų skaičius, buvo leista mokytis kurdų kalbą kaip gimtąja. Vykstant kurdų sukilimui (1961–1969 m.) situacija pablogėjo, buvo sugriauta daug mokyklų. Ba‘ath partijos atėjimas į valdžią 1968 m. sutapo su pačiu intensyviausiu arabizacijos procesu kurdų istorijoje²²⁴. 1970 m. pasiekus susitarimą dėl Kurdistano regiono autonomijos, kurdų kalba pradėta mokyti visose mokyklose, tarp jų ir universitetuose bei armijos ir policijos kolegijose. 1970–1974 m. buvo atidaryta apie 600 mokyklų Kurdistane, dauguma vadovėlių parašyti kurdų kalba. Tokių būdu pirmą kartą Irako istorijoje kurdų kalba buvo dėstomoji kalba visuose mokyklų lygiuose ir visuose Kurdistano regiono miestuose²²⁵. 1974–1975 m. prasidėjus nesutarimams tarp kurdų ir centrinės valdžios, arabizacijos politika buvo atnaujinta ir tęsėsi iki pat 1991 m. t. y. iki Irako valdžia pasitraukimo iš Kurdistano. 1992 m. po rinkimų į Kurdistano Parlamentą ar Irako Parlamentą buvo sudaryta vyriausybė, kurioje buvo ir Švietimo ministras. Prasidėjo reformos švietimo srityje: pradėtos keisti mokyklinės programos bei priimti įstatymai dėl mažumų teisių, kuriais buvo skatinamas gimtųjų kalbų vartojimas žiniasklaidoje, švietime bei administracinėje sistemoje. 1996 m. pagal Jungtinių Tautų rezoliuciją ir programą „Nafta už maistą“ pinigų buvo atstatomos per karą sugriautos mokyklos²²⁶. 1991–2011m. nepaisant vykusių krizių, Irako Kurdistane padidėjo mokyklų, mokinių bei mokytojų skaičius. Mokymosi laisvė taip pat suteikta ir mažumomis: arabams, turkmėnams, asiramams ir armėnams.

Lyginant su Turkijos Konstitucija, kurioje yra teigiama, kad šalies piliečiams jokia kita kalba, išskyrus turkų, gali būti dėstoma mokyklose, Irake padėtis kurdų kalbos atžvilgiu yra daug geresnė. 2005 m. priimtoje Irako Konstitucijoje kurdų kalbai suteikiamos šios išskirtinės teisės:

- 1) Kurdų kartu su arabų kalba, yra pripažįstamos valstybinėmis Irako kalbomis. Pabrėžiama, kad irakiečiai turi teisę gauti išsilavinimą savo gimtąja kalba, tarp jų ir privačiose švietimo įstaigose;
- 2) Kurdų oficialios valstybinės kalbos statusas suteikia teisę steigti mokymosi įstaigas.

Taigi, šia Konstitucija kurdų kalba gavo plačiausias teises per visą Irako valstybės istoriją. Šiuo metu Irako Kurdistano regiono mokyklose kurdų kalba yra mokoma kaip gimtoji – nuo 4 iki

²²³ Hassanpour A., *Nationalism and language in Kurdistan, 1918-1985*, San Francisco: Mellen Research University Press, 1992, p. 102-108 <http://amirhassanpour.com/?page_id=24> [žiūrėta 2012-10-25]

²²⁴ Jukil A.M. “The policy of educational system in Iraqi-Kurdistan“, *Panoramakurdo* <<http://hetawikurdistan.it/english/46-admin/1405-the-policy-of-educational-system-in-iraqi-kurdistan.html>> [žiūrėta 2013-02-20].

²²⁵ Jukil A.M. “The policy of educational system in Iraqi-Kurdistan“, *Panoramakurdo* <<http://hetawikurdistan.it/english/46-admin/1405-the-policy-of-educational-system-in-iraqi-kurdistan.html>> [žiūrėta 2013-02-20].

²²⁶ The United Nations oil-for-food programme: focus on humanitarian relief <http://www.un.org/News/dh/iraq/oip/human_relief.htm#education> [žiūrėta 2013-02-20].

10 valandų per savaitę. Kurdistane veikia 19 valstybinių ir privačių universitetų, kuriuose mokosi 95 tūkst. studentų. Aukštosiose mokslo įstaigose yra trys dėstomosios kalbos: kurdų, anglų ir arabų²²⁷. Pradinėse mokyklose centriniam Irake kurdų kalba nėra mokoma, o vidurinėse mokyklose 10-oje klasėje mokiniai turi dvi kurdų kalbos pamokas per savaitę²²⁸. Universitetuose kurdų kalbos bei literatūros paskaitos nėra draudžiamos ar kitaip ribojamos, jų mokoma daugelyje aukštojo mokslo įstaigose²²⁹.

Šiuo metu Irako Kurdistano švietimo sistema skiriasi nuo Irako švietimo sistemos. UNESCO iniciatyva 2011–2013 m. vyksta diskusijos dėl naujos Irako mokymo programos projekto, kurio tikslas yra atnaujinti ir suvienodinti švietimo sistemą atsižvelgiant į pasaulinę švietimo praktiką. Pagal naująjį projektą, kalbų pamokų skaičius beveik nesikeičia, tačiau siekiama suvienodinti mokymo programas ir metodikas. Svarbu paminėti, kad Irako Kurdistano švietimo programoje 1–9 klasių mokiniams numatyta skirti po dvi pamokas per savaitę tautinių mažumų kalboms (turkmėnų, asirų ir armėnų)²³⁰.

3 Lentelė. Kurdų kalbos mokymo Turkijoje ir Irake / Kurdistane palyginimas.

	Turkija	Irakas	Irako Kurdistanas
Pradinės mokyklos	Kurdų kalba nėra mokoma	Kurdų kalba nėra mokoma	Mokyklose dėstomoji kalba – kurdų.
Vidurinės mokyklos	2 kurdų kalbos pamokos per savaitę kaip pasirenkamasis dalykas jeigu susirenka 10 norinčių studijuoti mokinių	10-oje klasėje 2 pamokos per savaitę kaip privalomas dalykas	Mokyklose dėstomoji kalba – kurdų. 4–10 pamokų per savaitę priklausomai nuo klasės lygio,
Aukštosios mokyklos	„Gyvųjų kalbų institutas“, „Rytų kalbų ir mokslų katedra“, kuriuose dėstoma kurdų kalba; taip pat kurdų kalba kaip pasirenkamasis dalykas dėstomas dar keliuose universitetuose	Studijuojama kurdų kalba ir literatūra keliuose universitetuose	19 universitetuose viena iš dėstomųjų kalbų – kurdų.

Apžvelgus kurdų tautinės mažumos galimybes vartoti gimtąją kalbą švietimo sistemoje, galima teigti, kad Irake (Kurdistano regione) situacija yra ženkliai geresnė nei Turkijoje. Dėl nestabilios šalies padėties ir nepaliojamų maištų, kurdų galimybės gauti išsilavinimą savo kalba nebuvo visada užtikrinamos bei priklausė nuo aukščiausios šalies valdžios. Tačiau po 1991 m. situacija gerėjo, o po JAV invazijos į Iraką pasiekė apogėjų. Dabar kurdai savo regione gali džiaugtis pilna lingvistine laisve švietimo sistemoje, o Turkijoje kurdų kalbos mokymasis prasidėjo

²²⁷ Higher education in Kurdistan region, Ministry of higher education and scientific research, 2012-08-18 <<http://www.mhe-krq.org/node/105>> [žiūrėta 2013-02-22].

²²⁸ World data on education VII Ed. 2010/11, UNESCO <<http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002114/211439e.pdf>> [žiūrėta 2012-08-16].

²²⁹ Dahuko, Bagdado Universitetai ir kt.

²³⁰ Iraqi curriculum framework, 2012 <<http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002195/219551e.pdf>> [žiūrėta 2013-02-21].

tik 2004 m., o pirmoji programa universitetiniu lygiu – tik 2009 m. Pirmieji kurdų kalbos kursai atidaryti tik 2004 m.²³¹. 2009 m. Turkijos Artuklu universitete atidarytas „Gyvųjų kalbų institutas“, kur dėstoma antrosios pakopos studijų programa kurdų kalba²³². Tais pačiais metais Stambulo didžiausiuose universitetuose kurdų kalba pradėta dėstyti kaip pasirenkamasis dalykas²³³. Vėliau kursai atidaryti dar keliuose Turkijos universitetuose²³⁴. 2012–2013 mokslo metais numatyta Turkijos vidurinėse mokyklose kaip pasirenkamąjį dalyką mokyti kurdų kalbą²³⁵.

Apibendrinant 2 lentelės duomenis, galima teigti, jog kurdų kalba visuose švietimo sistemos lygiuose yra mokoma tik Irako Kurdistane. Taip pat tik šiame regione visuose lygiuose dėstomoji (arba viena iš dėstomųjų) kalba yra kurdų. Reikėtų pastebėti mažą kurdų pamokų skaičių Irako vidurinėse mokyklose, kur per 12 mokymosi metų kurdų kalba yra mokoma tik vienerius metus du kartus per savaitę. Plačiausias kurdų kalbos kursų ir dalykų pasirinkimas Irako ir Turkijos šalyse yra aukštojo mokslo įstaigose. Turkijoje kurdų kalba daugiausia mokoma / dėstoma kaip pasirenkamasis dalykas, tačiau su sąlyga, kad susidarys 10 moksleivių (studentų) grupė.

Žmogaus teisių pažeidimai. Kardinaliai pasikeitusią kurdų tautinės mažumos padėtį Irake geriausiai parodo žmogaus teisių pažeidimai, tačiau ne prieš kurdus, bet daromi kurdų ir nukreipti prieš kitas tautines mažumas, spaudą ir politinius konkurentus. Peržvelgus žmogaus teises ginančių nevyriausybių organizacijų – Tapatutinės Amnestijos (angl. *Amnesty International*), Tarptautinės mažumų teisių grupės (angl. *Minority rights group international*) ir Žmogaus teisių stebėjimo (angl. *Human Rights Watch*) – raportus apie Iraką / Kurdistaną, galima teigti, kad dar 2002 m. kurdai buvo įvardijami kaip nuo išskeldinimo bei arabizacijos kenčianti tautinė mažuma²³⁶. Po karinės invazijos į Iraką kurdai jau nėra vadinami pažeidžiama tautine mažuma, bet kartu su arabais priskiriama prie daugumos²³⁷. Organizacijų pranešimuose dėl žmogaus teisių pažeidimų dažniausiai minimi tautinių

²³¹ Gözke Ö., „İstanbul‘da ilk Kürtçe kurs açıldı!“, *Bianet*, 2004-09-27 <<http://www.bianet.org/bianet/bianet/43908-istanbulda-ilk-kurtce-kurs-acildi>> [žiūrėta 2013-03-05].

²³² Bakanlar kurulu kararı, Karar Sayısı 2009/15597. *Resmi Gazete*, 2009-12-01, <<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/12/20091201.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/12/20091201.htm>> [žiūrėta 2011-12-23].

²³³ „Yeni başlayanlar için Kürtçe“, *Radikal*, 2011-11-28 <<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1070858&CategoryID=77>> [žiūrėta 2013-02-10].

²³⁴ Turkey 2011 progress report, *Commission staff working paper*, p. 39 <http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/tr_rapport_2011_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-19]; Turkey 2012 progress report, *Commission staff working paper* p. 32 <http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/tr_rapport_2012_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-19].

²³⁵ „MEB, ilkokul ve ortaokul derslerini belirledi“, *Milliyet*, 2012-06-29 <<http://egitim.milliyet.com.tr/meb-ilkokul-ve-ortaokul-derslerini-belirledi/ilkogretim/haberdetay/29.06.2012/1560516/default.htm>> [žiūrėta 2013-01-28].

²³⁶ Human rights watch: world report 2002, Iraq and Iraqi Kurdistan <<http://www.hrw.org/legacy/wr2k2/mena4.html>> [žiūrėta 2013-02-18].

²³⁷ Taneja P. *Assimilation, exodus, eradication: Iraq's minority communities since 2003*, Minority rights group international, 2007 <<http://www.minorityrights.org/2805/reports/assimilation-exodus-eradication-iraqs-minority-communities-since-2003.html>> [žiūrėta 2013-02-19].

mažumų atstovai: turkmėnai, asirai ir armėnai²³⁸. Kurdistano Regioninė Vyriausybė oficialiai deklaruoja pagarbą žmogaus teisėms ir laisvėms, tarp jų ir žodžio laisvei²³⁹, tačiau faktai rodo ką kitą. Tai patvirtina nuolatiniai žodžio laisvės pažeidinėjimai ir tautinių mažumų diskriminacija:

- 1) žodžio ir spaudos laisvė – šiuo metu Kurdistane galioja dar 1969 m. priimtas Baudžiamasis kodeksas, todėl vien 2011 m. buvo iškeltos 37 bylos prieš žurnalistus dėl visuomenės moralinių normų pažeidimų²⁴⁰, 2012 m. balandį sulaikytas žurnalistas, rašęs apie korupciją Kurdistano regioninėje vyriausybėje²⁴¹. Tuo pačiu metu buvo uždrausta Aso Jabaro knyga „Tiesos pragaras“, kurioje aprašoma vyriausybės vykdoma politika nukreiptą prieš rašytojus, žurnalistus ir žmogaus teisių gynėjus²⁴². 2012 m. birželį Kurdistano regioninė vyriausybė kritikuojama dėl įstatymo projekto, suteikiančio teisę nubausti asmenis kalėjimu arba pinigine bauda bei uždaryti žiniasklaidos priemonę, nepagarbiai pasisakiusią apie religiją arba pranašą²⁴³; 2012 m. Irake buvo nužudyti net aštuoni žurnalistai ar žiniasklaidos atstovai, dažniausiai rašę apie korupciją valdžios ir saugumo institucijose²⁴⁴. Pagal spaudos laisvės indeksą, kurį pateikia nevyriausybinė organizacija „Reporteriai be sienų“ (angl. *Reporters without borders*), Irakas yra 152 vietoje²⁴⁵. Raportuose taip pat minimi Kurdistano regione įvykdyti žurnalistų užpuolimai, sužeidimai, pasikėsinimai į jų gyvybę, taip pat žiniasklaidai priklausančio turto sugadinimas ir sunaikinimas²⁴⁶.
- 2) susirinkimų ir asociacijų laisvė – 2012 m. aktyvistai už demokratiją (tarp jų ir opozicinių politinių partijų nariai) buvo suimti ir kankinami²⁴⁷. 2012 m. protestai prieš korupciją ir nedarbą saugumo pajėgu buvo malšinami jėga bei pareikalavo žmonių aukų²⁴⁸.
- 3) tautinių mažumų teisės – nuo 2011 m. Kurdistano regione (ypač Dohuko srityje) padažnėjo išpuoliai prieš etnines mažumas – krikščionis – turkmėnus, jezidžius ir kt²⁴⁹. Naikinamos

²³⁸ Taneja P., *Iraq's minorities: participation in public life*, Minority rights group international, 2011 <<http://www.minorityrights.org/11106/reports/iraqs-minorities-participation-in-public-life.html>> [žiūrėta 2013-02-20].

²³⁹ Fact sheet: about the Kurdistan regional government <<http://krg.org/p/p.aspx?l=12&s=050000&r=297&p=180>> [žiūrėta 2013-02-25].

²⁴⁰ Country reports on human rights practises for 2011: Iraq, *Bureau of democracy, human rights and labour*, US department of state, p. 17 <<http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/humanrightsreport/index.htm?dliid=186414#wrapper>> [žiūrėta 2013-03-24].

²⁴¹ „Editor held illegally for six days because of corruption coverage“, *Reporters without borders*, 2012-04-27 <<http://en.rsf.org/iraq-editor-held-illegally-for-six-days-27-04-2012.42386.html>> [žiūrėta 2012-08-01].

²⁴² Chomani K. „Hell of truth“ banned by the KRG“, *The Kurdistan tribune*, 2012-04-24 <<http://kurdistantribune.com/2012/hell-of-truth-banned-by-krq/>> [žiūrėta 2013-04-24].

²⁴³ „Iraqi Kurdistan: „Insulting“ religion bill threatens free speech“, *Human Rights Watch*, 2012-06-22 <<http://www.hrw.org/news/2012/06/22/iraqi-kurdistan-insulting-religion-bill-threatens-free-speech>> [žiūrėta 2012-07-30].

²⁴⁴ Country reports on human rights practises for 2011: Iraq, *Bureau of democracy, human rights and labour*, US department of state, p. 18 <<http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/humanrightsreport/index.htm?dliid=186414#wrapper>> [žiūrėta 2013-03-24].

²⁴⁵ Press freedom index 2011-2012, *Reporters without borders* <<http://en.rsf.org/press-freedom-index-2011-2012.1043.html>> [žiūrėta 2012-08-01].

²⁴⁶ Ten pat. p. 18.

²⁴⁷ Annual report 2012: Iraq, *Amnesty international* <<http://www.amnesty.org/en/region/iraq/report-2012#section-4-12>> [žiūrėta 2013-02-22].

²⁴⁸ Human rights watch: world report 2012, Iraq <<http://www.hrw.org/world-report-2012>> [žiūrėta 2013-02-18].

tautinėms mažumoms priklausančios ir legaliai veikiančios parduotuvės, viešbučiai, kazino. Be to, krikščionių mažuma teigia, kad Kurdistano valdžia neskuba sugrąžinti iš Krikščionių bažnyčios ir ūkininkų nusavintų žemių²⁵⁰.

Europos Komisijos 2012 m. ataskaita apie Turkijos pažangą²⁵¹ ir minėtų nevyriausybinių organizacijų raportai apie Turkiją pabrėžia šiuos pagrindinius žmogaus teisių pažeidimus šalyje:

- 1) šalyje stipriai apribota žodžio ir spaudos laisvės – griežta spaudos kontrolė ir cenzūra, nuolatiniai žurnalistų, žiniasklaidos atstovų ir platintojų suėmimai Komisijai kelia susirūpinimą. Iškelta daug bylų prieš rašytojus, kurdų politikus, akademikus, mokslininkus, tyrinėtojus ir žurnalistus, rašančius ar pasisakančius apie kurdų klausimą arba kritikuojančius vyriausybę. Pagal spaudos laisvės indeksą, Turkija yra 148 vietoje²⁵², taip smarkiai atsilikdama nuo Europos šalių. Turkija pirmauja pasaulyje pagal įkalintų žurnalistų skaičių ir dauguma žurnalistų yra kurdų kilmės²⁵³. Be to, Turkijoje iki šiol buvo uždrausti daugiau kaip 15 tūkst. internetinių portalų ir tinklapių²⁵⁴. Daugiau kaip 2,8 tūkst. studentų yra sulaikyta dėl kaltinimų terorizmu. Organizuoto nusikaltimo ir terorizmo teisinės bazės netikslus ir neišbaigtas diskursas palieka galimybę prokurorams ir teisėjams piknaudžiauti įstatymais. Dėl šios priežasties net ir su terorizmu visiškai nesusijęs asmuo gali būti apkaltintas priklausymui teroristinei grupei ir nubaustas kalėjimo bausme. Nuo 2009 m. tūkstančiai asmenų yra apkaltinti ryšiais su terorizmu ir laukia teismo²⁵⁵. Europos Komisija pabrėžia būtinybę Turkijai keisti Baudžiamąjį kodeksą ir Antiterorizmo teisės aktus bei griežtai atskirti smurto skatinimą ir nesmurtinių idėjų išraišką. Be to, Radijo ir televizijos aukščiausioji taryba skyrė įsėjimus bei baudas televizijoms už moralės bei tautinių vertybių žeminimą ir terorizmo propagavimą;
- 2) susirinkimų laisvė – 2012 m. leidimas švęsti pavasario šventę Nevruzą pietryčių regione buvo išduotas tik vienai dienai. Komisijos raporte taip pat reiškiamas susirūpinimas dėl saugumo pajėgų neproporcingos jėgos naudojimo prieš demonstrantus, ypač Turkijos pietryčių regione. Keliose provincijose nevyriausybinių organizacijų ir žmogaus teisių gynėjų spaudos konferencijos bei pranešimai buvo interpretuoti kaip Demonstracijų įstatymo pažeidimai ir

²⁴⁹ Chapman Ch., „Improving security for minorities in Iraq“, *Minority rights group international* <<http://www.minorityrights.org/11409/briefing-papers/improving-security-for-minorities-in-iraq.html>> [žiūrėta 2013-02-12].

²⁵⁰ Country reports on human rights practises for 2011: Iraq, *Bureau of democracy, human rights and labour*, US department of state, p. 40 <<http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/humanrightsreport/index.htm?dliid=186414#wrapper>> [žiūrėta 2013-03-24].

²⁵¹ Turkey 2012 progress report, *Commission staff working paper*, <http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/tr_rapport_2012_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-19].

²⁵² Press freedom index 2011-2012, *Reporters without borders* <http://en.rsf.org/press-freedom-index-2011-2012_1043.html> [žiūrėta 2012-08-01].

²⁵³ “Turkey – world’s biggest prison for journalists”, *Reporters without borders*, 2012-12-20 <http://en.rsf.org/turkey-turkey-world-s-biggest-prison-for-19-12-2012_43816.html> [žiūrėta 2013-02-19].

²⁵⁴ Türkiye insan hakları raporu, p. 184 <<http://www.tihv.org.tr/index.php?turkiye-insan-haklari-raporu>> [žiūrėta 2013-03-24].

²⁵⁵ Human rights watch: world report 2012, Turkey <<http://www.hrw.org/world-report-2012>> [žiūrėta 2013-02-18].

terorizmo propagavimas. Bylos taip pat iškeltos ir pilietinės visuomenės atstovams, pasinaudojusiems visuotinai priimta teise į taikią demonstraciją.

- 3) kultūrinės laisvės – Komisijos ataskaitoje teigiama, kad nepaisant šioje srityje padarytų teigiamų reformų, ne turkų kalbų vartojimas (taip pat ir kurdų) yra draudžiamas yra pagrindiniais šalies įstatymais, tarp jų Konstitucija bei Politinių partijų įstatymu. Ataskaitoje taip pat pabrėžiama, kad Turkija neįgyvendino Europos Tarybos rekomendacijos dėl viešųjų paslaugų teikimo ne turkų kalba bei atitinkamai nepakeitė Savivaldybės įstatymo.
- 4) šalies viduje perkeltų asmenų padėtis išlieka sudėtinga. Nepaisant to, kad valstybė yra idėgusi kompensacijų sistemą, asmenims prievarta iškeldintiems iš gyvenamųjų teritorijų (daugiausia kurdams), tačiau procesas ne visada veikia efektyviai, todėl Turkijai reikia įvertinti teisės aktų tikslingumą ir peržiūrėti kompensacijų procedūras.

Taigi, lyginant žmogaus teisių politiką Turkijoje ir Irake (Kurdistane) galima teigti, kad abiejose šalyse stipriai apribotos žodžio ir spaudos laisvės, todėl šalyje ypač daug nuteistų žurnalistų. Susirinkimų laisvė taip pat yra pažeidinėjama tiek Turkijoje tiek ir Irake (Kurdistane). Turkijoje netobula antiterorizmo įstatyminė bazė sudaro galimybes klaidingam įstatymų interpretavimui bei nekaltų žmonių sulaikymui ir nuteisimui. Taip pat svarbu paminėti Turkijoje dar galiojantį ne turkų kalbos draudimą švietime, politinių partijų veikloje ir viešojoje sferoje, įteisintą pagrindiniais šalies įstatymais. Irake bei Kurdistane žmogaus teisių situacija pasikeitė nuo 2005 m., kai kurdai įgavo didesnę įtaką šalies sprendimų priėmimo procese ir gavo autonomiją. Šiuo metu kurdai ne tik kad nėra diskriminuojami Irake ir Kurdistane, tačiau patys pažeidžia ne tik kitų tautinių mažumų, tačiau ir politinių oponentų, žurnalistų bei valdžios politiką kritikuojančių piliečių žodžio laisvę.

IŠVADOS

Magistro darbe, konceptualizavus tautinių mažumų sampratą Turkijos Respublikoje, išanalizavus kurdų tautinės mažumos politinių bei kultūrinių teisių išplėtimą 2003–2012 m. bei palyginus kurdų mažumos padėtį Turkijoje ir Irake (Kurdistane), pateikiamos šios išvados:

1. Turkijos Respublikoje mažumos, atsižvelgiant į Loanos taikos sutartį, yra skiriamos tik religiniu pagrindu, todėl įstatymais mažumų teisės garantuojamos tik graikams, žydams ir armėnams. Turkijoje yra neigiamas bet koks tautinių mažumų pagal kilmę ir kalbų vartojimą egzistavimas ne religiniu pagrindu. Kurdai yra musulmonai, todėl mažumų statusas jiems nėra suteiktas. Turkijos pagrindiniuose įstatymuose yra įtvirtintas šalies ir tautos vieningumo principas, teigiantis, kad visi Turkijos piliečiai musulmonai yra turkai. Toks mažumų sampratos apibrėžimas diskriminuoja kitas ne turkų musulmonų bendruomenes, tarp jų ir kurdų. Tai kelia įtampas tarp kurdų ir turkų, ypač pietrytiniame šalies regione bei iššaukia kurdų teroristinius išpuolius prieš turkus.

2. Turkijoje kurdų kaip tautinės mažumos teisės nėra garantuojamos nei tarptautiniais, nei nacionaliniais dokumentais, todėl ilgą laiką prieš kurdus buvo vykdoma nacionalistinė asimiliacijos politika – jiems buvo draudžiama vartoti gimtąją kalbą viešojoje erdvėje, įgyti išsilavinimą gimtąja kalba, vystyti nacionalinę kultūrą, tradicijas ir tautinį identitetą. Tačiau padėtis ima keistis kai rinkimus į Turkijos parlamentą laimi Teisingumo ir plėtros partija 2002 m. pabaigoje, kuri inicijuoja reformas etninių mažumų srityje. Kita vertus, įtakos pokyčiams turi ir išoriniai veiksniai, t. y. ES ir JAV reikalavimas dėl kurdų kaip tautinės mažumos politinių ir kultūrinių teisių išplėtimo. Turkija siekdama įstoti į ES, pagal nustatytus Kopenhagos kriterius, pradėjo vykdyti reformas tautinių mažumų srityje. Tačiau reikia pripažinti, kad Turkija ir toliau yra kritikuojama už labai siaurą mažumų apibrėžimą, silpnas ir neefektyvias žmogaus teisių gynimo organizacijas ir europinių standartų neatitinkančią įstatyminę bazę, kuri riboja žodžio ir spaudos laisves, ypač ne turkų kalbos vartojimą viešojoje erdvėje bei varžo susirinkimų laisves.

3. 2003–2012 m. Turkijoje vykdytos reformos tautinių mažumų srityje suteikė kurdų bendruomenei platesnes politines ir kultūrinės teises, nes 1) armijos atstovai pašalinti iš Kino, video ir muzikos, Radijo ir televizijos aukščiausiosios ir Aukštojo mokslo tarybos institucijų, kurios priima svarbius sprendimus dėl švietimo pokyčių bei radijo ir televizijos laidų vedimo ne turkų kalba. Jų pašalinimas davė teigiamų rezultatų – išduotos licencijos radijo ir televizijos transliacijoms kitomis nei turkų, tarp jų ir kurdų kalbomis. Licencijos, iš pradžių, išduotos valstybiniais, o vėliau ir privatiems regioniniams transliuotojams. Šiuo metu televizijos ir radijo tautinių mažumų programoms netaikomi trukmės ir turinio apribojimai; 2) partijų uždarymo procesas tapo sudėtingesnis – padidintas partijos uždarymui Konstituciniame Teisme reikalingas

teisėjų balsų skaičius; apribotos priežastys, dėl kurių partija gali būti uždaroma; vietoje partijų uždarymo taikomos kitos bausmės – finansinės sankcijos. Be to priimtas sprendimas persvarstyti bylas atsižvelgiant į EŽTT išvadas. Tai leido peržiūrėti kurdų Demokratijos partijos (DEP) atstovų bylą ir sumažinti jiems skirtas bausmes per pusę; mirties bausmė kurdų lyderiui A. Odžalanui buvo pakeista įkalinimu iki gyvos galvos; 3) Nacionalinei saugumo tarybai paliktas tik patariamasis vaidmuo, taip stiprinama civilių valdžia; 4) tautinių mažumų atstovams, tarp jų ir kurdams, suteikta teisė mokytis gimtosios kalbos – atidaryti privatūs kalbų ir dialektų kursai; kurdų mokiniams sudarytos sąlygos mokytis gimtosios kalbos vidurinėse mokyklose (2 pamokos į savaitę kaip pasirenkamasis dalykas. 2012 m. mokėsi daugiau nei 28 tūkst. mokinių iš 28 apskričių, daugiausia iš šalies pietryčių regiono); Stambulo ir Mušo Alparslano universitetuose įkurtos Rytų kalbų ir literatūros katedros ir leidžiamą studijuoti kurdų kalbos dialektų kaip pasirenkamuosius dalykus, o Mardino Artuklu universiteto „Gyvųjų kalbų institute“ galima studijuoti pirmos ir antros pakopos studijų programose kurdų kalbą; 5) kurdams suteikta galimybę duoti savo vaikams kurdiškus vardus; 6) pietryčių regionuose pradėta teikti viešąsias paslaugas kurdų kalba; 7) asmenims nemokantiems turkų kalbos, teismo procese leista naudotis vertėjo paslaugomis; 8) kurdų politikams rinkiminės kampanijos metu leista vartoti ne turkų kalbą; 9) liberalizuota asociacijų veikla, t. y. sumažinta asociacijų atskaitomybė centrinei valdžiai; asociacijas leista steigti etniniu pagrindu; Įsikuria Diyarbakire Kurdų demokratijos, kultūros ir solidarumo asociacija ir Kurdų rašytojų asociacija, kurią sudarė apie 50 kurdų rašytojų, poetų ir vertėjų, tai sudaro galimybes vystyti gimtąją kultūrą.

4. Atlikus kurdų kaip tautinės mažumos padėties Irake (Kurdistane) ir Turkijoje lyginamąją analizę galima teigti, kad nepaisant kai kurių panašumų (bendros kurdų istorinės ištakos Osmanų imperijoje, nuolatiniai kurdų sukilimai ir pasipriešinimai centrinei valdžiai prieš vykdomą asimiliacijos politiką) kurdų tautinės mažumos situacija Irake (Kurdistane) ir Turkijoje, iš esmės, skiriasi. Irako politika kurdų tautinės mažumos atžvilgiu buvo nenuosekli ir priklausė nuo režimo valdžios vykdomos politikos kurdų atžvilgiu. Turkija nuo Respublikos įkūrimo vykdė nuoseklią nacionalistinę asimiliacijos politiką – plėsdama draudimus kurdų tautinei mažumai iki 2002 m. Dėl to, Turkijoje kurdams platesnės teisės suteiktos palyginti neseniai. Sprendžiant iš dabartinės Irako politinės situacijos, kurdų tautinė mažuma turi didelę įtaką ne tik Kurdistano regiono, bet ir Irako centrinei valdžiai. Tai rodo kurdų partijų įtaka Parlamente (jų atstovai sudaro apie 18 proc. visų parlamentarų, ir apie 16 proc. vyriausybėje) bei vieno iš įtakingiausių kurdų politiko ir KPS lyderio Dž. Talabani perrinkimas Irako prezidentu 2005 m. Turkijoje kurdų partijos yra atstovaujamos tik parlamente (6,10 proc.). Kurdų politinis atstovavimas Irako vietos, regiono ir šalies lygmenyse yra platesnis, nepaisant Kurdistano demokratinės partijos ir Kurdistano Patriotinės Sąjungos nesutarimų. Išanalizavus kurdų tautinės mažumos galimybes vartoti gimtąją kalbą švietimo

sistemoje, galima teigti, kad Irake (Kurdistane) situacija yra žymiai geresnė nei Turkijoje. Šiuo metu kurdai Kurdistane gali mokytis gimtąją kalbą nuo pradinės mokyklos iki universiteto (Kurdistano regiono mokyklose kurdų kalba yra mokoma kaip gimtoji nuo 4 iki 10 valandų per savaitę, aukštojo mokslo įstaigose kurdų kalba yra viena iš dėstomųjų kalbų). Irako pradinėse mokyklose kurdų kalba nėra mokoma, tačiau vidurinėse mokyklose 10-oje klasėje mokiniai turi 2 kurdų kalbos pamokas per savaitę. Universitetuose kurdų kalbos bei literatūros paskaitos nėra draudžiamos ar kitaip ribojamos, jos mokoma daugelyje aukštojo mokslo įstaigų. Turkijoje pirmieji kurdų kalbos kursai atidaryti tik 2004 m. – šešiose privačiose mokymosi įstaigose šalies pietryčių regiono miestuose bei Stambule pradėta mokytis kurdų kalbos. Tačiau dėl nelanksčių sąlygų bei finansinių sunkumų kurdų kalbų kursai netrukus buvo uždaryti. Pirmoji kurdų kalbos programa universitetiniu lygiu atsiradė 2009 m. Mardino miesto Artuklu universitete. 2012–2013 mokslo metais vidurinėse mokyklose numatyta kaip pasirenkamąjį dalyką mokytis vartojamas kalbas ir dialektus, tarp jų ir kurdų kalbą. Palyginus žmogaus teises ir laisves Turkijoje ir Irake (Kurdistane) galima teigti, kad Turkijoje yra ribojamos žodžio ir spaudos laisvės, todėl šalyje ypač daug – nuteistų ir įkalintų žurnalistų. Irake žmogaus teisių ir laisvių padėtis pasikeitė nuo 2005 m., kai kurdai įgijo didesnę įtaką šalies sprendimų priėmimo procese ir gavo autonomiją Kurdistane. Šiuo metu kurdai ne tik, kad nėra diskriminuojami Irake ir Kurdistane, tačiau patys pažeidžia kitų tautinių mažumų ir politinių oponentų – žurnalistų bei kitaip manančių piliečių – žodžio laisvę.

REKOMENDACIJOS

Rekomendacija dėl tolimesnių tyrimų. Siūloma kurdų kaip tautinę mažumą tirti šiais aspektais: 1) Turkijos užsienio politikos įtaka Irako kurdų tautinei mažumai; 2) PKK įtaka kurdų politinėms partijoms Turkijoje; 2) Turkijos ir Irano kurdų padėties lyginamoji analizė; 3) JAV įtaka Turkijos tautinių mažumų politikai.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Šaltiniai

ES dokumentai

1. 2003 Regular report on Turkey's progress towards accession
<http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2003/rr_tk_final_en.pdf>
[žiūrėta 2013-02-15].
2. 2004 Regular report on Turkey's progress towards accession
<http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2004/rr_tr_2004_en.pdf>
[žiūrėta 2013-02-16].
3. Turkey: Enlargement, *European Commission*, ,
<http://ec.europa.eu/enlargement/countries/detailed-country-information/turkey/index_en.htm> [žiūrėta 2013-02-25].
4. Official Journal of the European Union, Council decision 2011/70/CFSP of 31 January 2011, Updating the list of persons, groups and entities subject to Articles 2, 3 and 4 of Common Position 2001/931/CFSP on the application of specific measures to combat terrorism, <<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:028:0057:0059:EN:PDF>>
[žiūrėta 2012-01-02].
5. Turkey 2005 progress report, *European Commission*
<http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2005/package/sec_1426_final_progress_report_tr_en.pdf> [žiūrėta 2013-03-02].
6. Turkey 2008 progress report, *Commission staff working paper*
<http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/press_corner/key_documents/reports_nov_2008/turkey_progress_report_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-18].
7. Turkey 2009 progress report, *Commission staff working document*
<http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2009/tr_rapport_2009_en.pdf>
[žiūrėta 2013-02-26].
8. Turkey 2010 progress report, *Commission staff working document*
<http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2010/package/tr_rapport_2010_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-25].
9. Turkey 2011 progress report, *Commission staff working paper*
<http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/tr_rapport_2011_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-27].

10. Turkey 2012 progress report, *Commission staff working paper*
<http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/tr_rapport_2012_en.pdf> [žiūrėta 2013-02-19].

Tarptautinių organizacijų dokumentai

11. “Turkey – world’s biggest prison for journalists”, *Reporters without borders*, 2012-12-20
<<http://en.rsf.org/turkey-turkey-world-s-biggest-prison-for-19-12-2012,43816.html>>
[žiūrėta 2013-02-19].
12. „Editor held illegally for six days because of corruption coverage“, *Reporters without borders*, 2012-04-27 <<http://en.rsf.org/iraq-editor-held-illegally-for-six-days-27-04-2012,42386.html>> [žiūrėta 2012-08-01].
13. „Iraqi Kurdistan: „Insulting“ religion bill threatens free speech“, *Human Rights Watch*, 2012-06-22 <<http://www.hrw.org/news/2012/06/22/iraqi-kurdistan-insulting-religion-bill-threatens-free-speech>> [žiūrėta 2012-07-30].
14. Annual report 2012: Iraq, *Amnesty international*
<<http://www.amnesty.org/en/region/iraq/report-2012#section-4-12>> [žiūrėta 2013-02-22].
15. Annual report 2012: Turkey, *Amnesty international*
<<http://www.amnesty.org/en/region/turkey/report-2012>> > [žiūrėta 2013-02-23].
16. Ball J., *Enhancing learning of children from diverse language backgrounds: mother tongue-based bilingual or multilingual education in the early years*, UNESCO, 2010
<<http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002122/212270e.pdf>> [žiūrėta 2013-02-21].
17. Chapman Ch., „Improving security for minorities in Iraq“, *Minority rights group international* <<http://www.minorityrights.org/11409/briefing-papers/improving-security-for-minorities-in-iraq.html>> [žiūrėta 2013-02-12].
18. *Europos žmogaus teisių konvencija* <http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/EBDFB6BB-2A0E-48D0-935F-43AFC0A961C7/0/Convention_LIT.pdf> [žiūrėta 2013-03-05].
19. Human rights at your fingertips, *United Nations human rights*
<<http://www.un.org/rights/50/game.htm#28>> [žiūrėta 2013-03-24].
20. Human rights committee – annual reports
<<http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/LatestAnnualReport.htm>> [žiūrėta 2013-03-24].
21. Human rights watch: world report 2002, Iraq and Iraqi Kurdistan
<<http://www.hrw.org/legacy/wr2k2/mena4.html>> [žiūrėta 2013-02-18].

22. Human rights watch: world report 2012, Iraq <<http://www.hrw.org/world-report-2012>> [žiūrėta 2013-02-18].
23. Human rights watch: world report 2012, Turkey <<http://www.hrw.org/world-report-2012>> [žiūrėta 2013-02-18].
24. International human rights law, *United Nations human rights: office of the high commissioner for human rights* <<http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/Pages/InternationalLaw.aspx>> [žiūrėta 2013-03-24].
25. Press freedom index 2011-2012, *Reporters without borders* <<http://en.rsf.org/press-freedom-index-2011-2012,1043.html>> [žiūrėta 2012-08-01].
26. Rogg I., Rimscha H. "The kurds as parties to and victims of conflicts in Iraq", *International review of the Red Cross*, Volume 89, Number 868, 2007-12 <http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc-868_rogg.pdf> [žiūrėta 2012-08-15].
27. Taneja P. „Assimilation, exodus, eradication: Iraq’s minority communities since 2003“, *Minority rights group international*, 2007 <<http://www.minorityrights.org/2805/reports/assimilation-exodus-eradication-iraqs-minority-communities-since-2003.html>> [žiūrėta 2013-02-19].
28. Taneja P., „Iraq’s minorities: participation in public life“, *Minority rights group international*, 2011 <<http://www.minorityrights.org/11106/reports/iraqs-minorities-participation-in-public-life.html>> [žiūrėta 2013-02-20].
29. Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto fakultatyvus protokolais <http://www.hrmi.lt/uploaded/PDF%20dokai/TARPTAUTINIS_PILIETINIU_IR_POLITINIU_TEISIU_PAKTAS.pdf> [žiūrėta 2013-03-24].
30. The United Nations oil-for-food programme: focus on humanitarian relief <http://www.un.org/News/dh/iraq/oip/human_relief.htm#education> [žiūrėta 2013-02-20].
31. *Unesco visuotinė kultūrų įvairovės deklaracija*, Paryžius, 2011-11-02 <http://unesco.lt/uploads/file/failai_VEIKLA/kultura/kulturu_ivairove/Visuotine_Kulturu_ivairoves_deklaracija_LT.pdf> [žiūrėta 2013-02-18].
32. Violation by article and by state 1959-2011, *European court of human rights*, 2011-12-31 <http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/2B783BFF-39C9-455C-B7C7-F821056BF32A/0/TABLEAU_VIOLATIONS_EN_2011.pdf> [žiūrėta 2013-03-05].
33. World data on education VII Ed. 2010/11 , UNESCO <<http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002114/211439e.pdf>> [žiūrėta 2012-08-16].

34. World Directory of minorities and indigenous peoples. Turkey overview, 2011-11
<<http://www.minorityrights.org/4387/turkey/turkey-overview.html#current>> [žiūrėta
2012-01-10].

Turkijos Respublikos dokumentai

35. 1924 Anayasası <<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>> [žiūrėta 2012-12-21].
36. 1961 Anayasası <<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>> [žiūrėta 2012-12-21].
37. 1982 Anayasası <<http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/1113.html>> [žiūrėta 2012-12-21].
38. Anayasa mahkemesi kararı: Demokrasi partisi, 1994-06-16
<http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=2158&content=parti%20kapatma> [žiūrėta 2013-01-12].
39. Anayasa mahkemesi kararı: Halkın emek partisi, 1993-07-14
<http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=2154&content=parti%20kapatma> [žiūrėta 2013-01-10].
40. Anayasa mahkemesi kararı: Sosyalist Türkiye partisi, 1993-11-30
<http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=2156&content=parti%20kapatma> [žiūrėta 2013-01-11].
41. Anayasa mahkemesi kararı: Türkiye birleşik komünist partisi, 1991-07-16
<http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=2150&content=kapatma> [žiūrėta 2013-01-12].
42. Avrupa Birliği uyum paketleri, T.C. Başbakanlık, Avrupa Birliği genel sekreterliġi, Ankara, 2007 <<http://www.abgs.gov.tr/files/pub/abuyp.pdf>> [žiūrėta 2013-03-04].
43. Avrupa Konseyi, Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri bakanlıġı <<http://www.mfa.gov.tr/insan-haklari-ve-avrupa-konseyi.tr.mfa>> [žiūrėta 2013-02-26].
44. Bakanlar kurulu kararı, Karar Sayısı 2009/15597. *Resmi Gazete*, 2009-12-01,
<<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/12/20091201.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/12/20091201.htm>> [žiūrėta 2011-12-23].
45. Yabancı dil eğitimi ve öğretilimi ile Türk vatandaşlarının farklı dil ve lehçelerinin öğrenilmesi hakkında kanun <<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2923.pdf>> [žiūrėta 2013-02-26].
46. Köy kanunu tasarı taslaġı, T.C. İçişleri bakanlıġı
<http://www.icisleri.gov.tr/default.icisleri_2.aspx?id=5691> [žiūrėta 2013-03-03].

47. Nüfus kanunu, no. 1587, 1972-05-05 <<http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/486.html>> [žiūrėta 2013-02-10].
48. *Political reforms in Turkey*, Republic of Turkey, Ministry of foreign affairs, Secretarial general for EU affairs, Ankara, 2007 <<http://egemenbagis.com/wp-content/uploads/2011/09/prt.pdf>> [žiūrėta 2013-02-07].
49. Seçimlerin temel hükümleri ve seçmen kütükleri hakkında kanun ile milletvekili seçimi kanununda değişiklik yapılmasına dair kanun, *Resmi Gazete*, 2010-04-08 <<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/04/20100410.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/04/20100410.htm>> [žiūrėta 2013-02-26].
50. Siyasi partiler kanunu, *Resmi Gazete*, 1983-04-22 <<http://www.anayasa.gen.tr/2820sk.htm>> [žiūrėta 2013-01-03].
51. Soruları ve cevaplarıyla „Demokratik açılım” süreci, 2010-01 <<http://www.akparti.org.tr/acilim220110.pdf>> [žiūrėta 2012-11-28].
52. T.C. Anayasa Mahkemesi, Görevler <<http://www.anayasa.gov.tr/index.php?!=template&id=5&lang=0>> [žiūrėta 2013-01-10].
53. T.C. Resmi Gazete, 1993-08-18 <<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21672.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21672.pdf>> [žiūrėta 2012-05-05].
54. *Treaty of Lausanne*, 1923 <http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne> [žiūrėta 2012-09-15].
55. *Treaty of Sevres*, 1920 <http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Section_I_Articles_1_-_260> [žiūrėta 2012-09-15].
56. Türk Vatandaşlarının Günlük Yaşamlarında Geleneksel Olarak Kullandıkları Farklı Dil ve Lehçelerde Yapılacak Radyo ve Televizyon Yayınları Hakkında Yönetmelik, *Resmi gazete*, 2004-01-25 <<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/01/20040125.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/01/20040125.htm>> [žiūrėta 2013-02-10].
57. Türkiye Büyük Millet Meclisi Milletvekilleri Dağılımı <http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.dagilim> [žiūrėta 2012-05-08].

58. “Kurdish education in the monarchical period in Iraq, 1932-58“, *Kurdish academy of language* <<http://www.kurdishacademy.org/?q=node/484>> [žiūrēta 2012-08-17].
59. „Turkey’s kurdish opening: shifting into reverse gear?“, *The German Marshall fund of the United States*, 2010-02-19 <http://www.gmfus.org/wp-content/blogs.dir/1/files_mf/galleries/ct_publication_attachments/Amberin_Analysis_Turkey_021910_Final.pdf> [žiūrēta 2013-01-25];
60. 1995 yılı genel seçim sonuçları <http://www.belgenet.net/ayrinti.php?yil_id=12> [žiūrēta 2012-05-07].
61. Country reports on human rights practices for 2011: Turkey, *Bureau of democracy, human rights and labour*, US department of state <<http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/humanrightsreport/index.htm?dlid=186414#wrapper>> [žiūrēta 2012-11-25].
62. Fact sheet: about the Kurdistan regional government <<http://krg.org/p/p.aspx?l=12&s=050000&r=297&p=180>> [žiūrēta 2013-02-25].
63. Higher education in Kurdistan region, Ministry of higher education and scientific research, 2012-08-18 <<http://www.mhe-krg.org/node/105>> [žiūrēta 2013-02-22].
64. Iraqi Constitution <http://www.uniraq.org/documents/iraqi_constitution.pdf> [žiūrēta 2012-07-01].
65. Iraqi curriculum framework, 2012 <<http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002195/219551e.pdf>> [žiūrēta 2013-02-21].
66. Yüksek seçim kurulu başkanlığı <<http://www.ysk.gov.tr/ysk/index.html>> [žiūrēta 2013-01-30].
67. Kurdistan Parliament, Third term 2009 <<http://www.kurdistan-parliament.org/default.aspx?page=sitecontents&c=Parliament-History2009>> [žiūrēta 2012-08-13].
68. *Türkiye insan hakları raporu 2003* <http://www.tihv.org.tr/dosya_arsiv/ba674ccb9b6148fbc8aef934562244b0.pdf> [žiūrēta 2013-02-18].
69. *Türkiye insan hakları raporu 2004* <http://www.tihv.org.tr/dosya_arsiv/9e5a7d93fe5ad96fd391856f47ad8000.pdf> [žiūrēta 2013-02-16].
70. *Türkiye insan hakları raporu 2006* <http://www.tihv.org.tr/dosya_arsiv/9e18ecce98a8f76c04682dd65c955bac.pdf> [žiūrēta 2013-02-16].

71. *Türkiye insan hakları raporu 2007*
<http://www.tihv.org.tr/dosya_arsiv/96023654eab8fffa756ba2a764b64c8b.pdf> [žiūrėta 2013-02-15].
72. *Türkiye insan hakları raporu 2008*
<http://www.tihv.org.tr/dosya_arsiv/c7d0200d872c33700c56550af120ff6e.pdf> [žiūrėta 2013-02-16].
73. *Türkiye insan hakları raporu 2009*
<http://www.tihv.org.tr/dosya_arsiv/57ef1c01c0692ce49795bbe1a8540703.pdf> [žiūrėta 2013-02-16].

Straipsniai periodikoje

74. “Obama says Turkey is a critical ally; declares not at war with islam”, *Hürriyet Daily News*, 2009-04-17 <<http://www.hurriyet.com.tr/english/domestic/11376078.asp>> [žiūrėta 2011-12-19].
75. „15 yıl önce DEP’lilerin tutuklanması“, *Bianet*, 2009-09-30
<<http://www.bianet.org/bianet/ifade-ozgurlugu/117355-15-yil-once-deplilerin-tutuklanmasi>> [žiūrėta 2013-03-12].
76. „1990'dan Bugüne, HEP'ten DTP'ye Kürtlerin Zorlu Siyaset Mücadelesi“, *Bianet*, 2009-12-12 <<http://bianet.org/biamag/siyaset/117387-1990dan-bugune-hepten-dtpye-kurtlerin-zorlu-siyaset-mucadelesi>> [žiūrėta 2012-05-08].
77. „AK Parti 2023: İki dil bir vizyon“, *Radikal*, 2012-10-01
<<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalYazar&ArticleID=1102314&Yazar=DENIZ-ZEYREK&CategoryID=98>> [žiūrėta 2013-02-16].
78. „Bin umut adayları Türkiye için umut“, *Evrensel*, 2007-06-29
<http://www.evrensel.net/v2/haber.php?haber_id=12689> [žiūrėta 2013-02-28].
79. „Birand‘dan Paul Henze’ye „sesli-görüntlü” açıklama“, *Zaman*, 2003-06-14
<<http://arsiv.zaman.com.tr/2003/06/14/haberler/h2.htm>> [žiūrėta 2013-02-26].
80. „Çok dilli tabela sorguda“, *Radikal*, 2012-07-04
<<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1093120&CategoryID=77>> [žiūrėta 2013-02-16].
81. „Erdoğan 116 günde nasıl Başbakan oldu?“, *Vatan gündem*, 2009-03-16
<http://haber.gazetevatan.com/Erdogan_116_gunde_nasil_Basbakan_oldu/228155/1/Haber> [žiūrėta 2013-03-02].

82. „İki dilli hayata geçiyor“, *Doğan haber ajansı*, 2010-12-24 <http://www.dha.com.tr/iki-dilli-hayata-geciyor_131584.html> [žiūrėta 2013-02-16].
83. „In a symbolic move, 34 PKK rebels surrender in Turkey“, *The journal of turkish weekly*, 2009-10-20 <<http://www.turkishweekly.net/news/91818/-in-a-symbolic-move-34-pkk-rebels-surrender-in-turkey.html>> [žiūrėta 2013-02-25].
84. „Interior Minister Atalay outlines democratic initiative“, *Daily News*, Ankara, 2009-11-13, <<http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=interior-minister-atalay-outlines-democratic-initiative-2009-11-13>> [žiūrėta 2011-12-15].
85. „Yeni başlayanlar için Kürtçe“, *Radikal*, 2011-11-28 <<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1070858&CategoryID=77>> [žiūrėta 2013-02-10].
86. „Kışanak: sayın Öcalan bir kez daha önder olduğunu ortaya koydu“, *Gündem*, 2012-11-18 <http://www.ozgur-gundem.com/index.php?haberID=55761&haberBaslik=K%C4%B1%C5%9Fanak:%20Say%C4%B1n%20C3%96calan%20bir%20kez%20daha%20C3%B6nder%20oldu%C4%9Funu%20ortaya%20koydu%20&categoryID=4&action=haber_detay&module=nuce> [žiūrėta 2013-03-18].
87. „Kürtçe 28 ilde tercih edildi“, *Sabah*, 2013-02-07 <<http://www.sabah.com.tr/Gundem/2013/02/07/kurtce-28-ilde-tercih-edildi>> [žiūrėta 2013-02-12].
88. „MEB, ilkokul ve ortaokul derslerini belirledi“, *Milliyet*, 2012-06-29 <<http://egitim.milliyet.com.tr/meb-ilkokul-ve-ortaokul-derslerini-belirledi/ilkogretim/haberdetay/29.06.2012/1560516/default.htm>> [žiūrėta 2013-01-28].
89. „Profile: PKK“, *BBC news Europe*, 2013-01-10 <<http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-20971100>> [žiūrėta 2013-02-09].
90. „Views differ on PUK-KDP agreement“, *The kurdish globe*, 2007-08-08 <<http://www.kurdishglobe.net/display-article.html?id=702F1DBCB3658968C9B82CFDFB050B69>> [žiūrėta 2012-08-25].
91. Akyol M., „Islam, politics and Arab uprisings“, *Fair observer*, 2013-03-03 <<http://www.fairobserver.com/article/understanding-turkish-model-governance?page=7>> [žiūrėta 2013-03-10].
92. Aslan S., „Incoherent state: the controversy over kurdish naming in Turkey“, *European journal of turkish studies*, 2009 (10) <<http://ejts.revues.org/4142>> [žiūrėta 2012-05-12].

93. Ataman M., „Özal leadership and restructuring of turkish ethnic policy in the 1980s“, *Middle eastern studies*, 2002, vol.38, issue 4
<<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/714004493>> [žiūrēta 2013-02-19].
94. Barkey H., Kadioglu D. „The Turkish Constitution and the Kurdish question“, *Carnegie endowment*, 2011-08 <<http://carnegieendowment.org/2011/08/01/turkish-constitution-and-kurdish-question/4eog>> [žiūrēta 2012-11-16].
95. Burak B., „The role of the military in turkish politics: to guard whom and from what?“ *European journal of economic and political studies*, 2001-4(1)
<<http://ejeps.fatih.edu.tr/docs/articles/120.pdf>> [žiūrēta 2013-02-16].
96. Ceylan Y., „Bölünmez bütünlük ve Kürtler“, *Radikal*, 2011-11-06
<<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1068833&CategoryID=42>> [žiūrēta 2012-12-28].
97. Celep Ö. „The political causes of party closures in Turkey“, *Parliamentary affairs* (2012)
<<http://pa.oxfordjournals.org.skaitykla.mruni.eu/content/early/2012/07/19/pa.gss041.full.pdf+html?maxtoshow=&hits=10&RESULTFORMAT=&fulltext=The+Political+Causes+of+Party+Closures+in+Turkey&searchid=1&FIRSTINDEX=0&resourcetype=HWCIT>> [žiūrēta 2013-01-21].
98. Chomani K. „Hell of thruth“ banned by the KRG“, *The Kurdistan tribune*, 2012-04-24
<<http://kurdistantribune.com/2012/hell-of-truth-banned-by-kr/>> [žiūrēta 2013-04-24].
99. Çiçek C., „Elimination or integration of pro-kurdish politics: limits of the AKP’s democratic initiative“, *Turkish studies*, vol.12, no.1
<<http://www.tandfonline.com.skaitykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/14683849.2011.563498>> [žiūrēta 2013-02-25].
100. Constitutional referendum in Turkey, *Seta policy brief*, no. 47, 2010-08
<http://setadc.org/pdfs/SETA_Policy_Brief_No_47_Constitutional_Referendum_Bolme_Ozhan.pdf> [žiūrēta 2011-10-04].
101. Çubukçu M., Özhan T., “İşgal altında istikrar arayışları“, *Seta analiz*, 2010-04
<<http://www.setav.org/ups/dosya/29476.pdf>> [žiūrēta 2012-08-15].
102. Dymond J., „Turkey lifts last state of emergency“, *BBC news*, 2002-10-30
<<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/2529853.stm>> [žiūrēta 2013-02-26].
103. Efegil E., „Analysis of the AKP government’s policy toward the kurdish issue“, *Turkish studies*, 12:1, 2011
<<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14683849.2011.563938>> [žiūrēta 2012-12-30].

104. Eissenstat H., „Kürt sorununun çözümü içinde“, *Radikal*, 2007-08-15
<<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=229918>> [žiūrėta 2013-01-12].
105. Elgebeily S., „Kurdistan: federalism, sovereignty and independence“, *Exploring geopolitics*, 2009-09
<http://www.exploringgeopolitics.org/Interview_Elgebeily_Sherif_Kurdistan_Sovereignty_Independence_Kurdish_Regional_Government_Federalism_Constitution.html> [žiūrėta 2012-07-06].
106. Everest, L., „How the U.S. used Iraq’s kurds: a history of repeated betrayal“, *Revolutionary worker*, no. 1226, 2004-01-25 <<http://rwor.org/a/1226/lvexcerpt.htm>> [žiūrėta 2012-07-05].
107. Gözke Ö., „İstanbul‘da ilk Kürtçe kurs açıldı!“, *Bianet*, 2004-09-27
<<http://www.bianet.org/bianet/bianet/43908-istanbulda-ilk-kurtce-kurs-acildi>> [žiūrėta 2013-03-05].
108. Gunter M., „The closing of Turkey’s kurdish opening“, *Journal of international affairs*, 2012-09-20 <http://jia.sipa.columbia.edu/closing-turkey%E2%80%99s-kurdish-opening#_edn7> [žiūrėta 2013-02-17].
109. Hale W., „Human rights and Turkey’s EU accession process: internal and external dynamics 2005-10“, *South European society and politics*, 2011-06, vol.16, no.2
<<http://www.tandfonline.com/skaitykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/13608746.2011.577953>> [žiūrėta 2013-02-20].
110. Harris G.S. „Military coups and turkish democracy“, 1960-1980, *Turkish studies*, vol. 12, no. 2, 2011
<<http://www.tandfonline.com/skaitykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/14683849.2011.573181>> [žiūrėta 2013-01-25].
111. Interior Minister Atalay outlines democratic initiative”, *Daily News*, Ankara, 2009-11-13 <<http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=interior-minister-atalay-outlines-democratic-initiative-2009-11-13>> [žiūrėta 2011-12-15].
112. Irako “cheminis Ali” už ataką Halabdžoje nuteistas mirti”, *Bernardinai*, 2010-01-17
<<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2010-01-17-irako-cheminis-ali-uz-ataka-halabdzoje-nuteistas-mirti/38573>> [žiūrėta 2012-08-22].
113. Jukil A.M., “The policy of educational system in Iraqi-Kurdistan“, *Panoramakurdo*
<<http://hetawikurdistan.it/english/46-admin/1405-the-policy-of-educational-system-in-iraqi-kurdistan.html>> [žiūrėta 2013-02-20].

114. Karabat A., „BDP boycott on reform vote leads to controversy“, *Today's zaman*, 2010-04-21 <<http://www.todayszaman.com/news-208031-bdp-boycott-on-reform-vote-leads-to-controversy.html>> [žiūrėta 2013-02-07].
115. Karabelias G., „The military institution, Atatürk's principles, and Turkey's sisyphian quest for democracy“, *Middle eastern studies*, 2009-01-05 <<http://www.tandfonline.com/skaitykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/00263200802548196>> [žiūrėta 2013-01-20].
116. Kirişçi K., „The kurdish issue in Turkey: limits of European Union reform“, *South European society and politics*, 2011-06, vol.16, no.2 <<http://www.tandfonline.com/skaitykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/13608746.2011.577954>> [žiūrėta 2013-01-18].
117. Kuvel S., Aydın A., „Kürtçe yayın için TRT 6 geliyor“, *Zaman Avrupa*, 2008-12-18 <http://euro.zaman.com.tr/euro/newsDetail_getNewsById.action?newsId=47171> [žiūrėta 2013-02-28].
118. Larrabee F.S., Tol G., „Turkey's kurdish challenge“, *Survival: global politics and strategy*, 2011-08-01 <<http://www.tandfonline.com/skaitykla.mruni.eu/doi/pdf/10.1080/00396338.2011.603566>> [žiūrėta 2013-03-03].
119. Marshall, A.G. „Operation Gladio: CIA network of „stay behind“ secret armies“, *Global Research*, 2008-07-17 <<http://www.globalresearch.ca/operation-gladio-cia-network-of-stay-behind-secret-armies/9556>> [žiūrėta 2013-02-26].
120. Mitė V., „Vienas Irakas – trys ateities vizijos“ *Politika.lt*, 2005-08-24 <http://www.politika.lt/index.php?cid=9316&new_id=6481> [žiūrėta 2012-07-07].
121. Oran B., „Lozan'ın „Azınlıklar korunması“ bölümünü yeniden okurken“, *Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Vol. 49, No.3-4 <<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/465/5334.pdf>> [žiūrėta 2013-01-01].
122. Oran B., „Ulusal egemenlik kavramının dönüşümü, azınlıklar ve Türkiye“ in *Anayasa yargısı, Anayasa Mahkemesinin 41. Kuruluş yıldönümü nedeniyle düzenlenen sempozyumda sunulan bildirilerö* Ankara, 2003 <http://www.baskinoran.com/makale/Anayasa_Yargisi_2003.pdf> [žiūrėta 2013-03-20].
123. Osman M., „The Washington agreement, the negotiations, the implementation and its prospects“, *Kurdish media*, 2001-05-01 <<http://kurdmedia.com/article.aspx?id=8013>> [žiūrėta 2012-08-14].

124. Othman A. „Imrali peace process: prospects and challenges“, *Today's zaman*, 2013-03-11 <<http://www.todayszaman.com/news-309441-imrali-peace-process-prospects-and-challengesby-othman-ali-.html>> [žiūrėta 2013-03-19].
125. Ottaway M., Kaysi D.A., „Winners and losers in the Iraqi election battle“, *Carnegie endowment*, 2011-01-10 <<http://carnegieendowment.org/2011/01/10/winners-and-losers-in-iraqi-election-battle/cla>> [žiūrėta 2012-08-06].
126. Özköylü G., „Kasımpaşalı Tayyip, nasıl Tayyip Erdoğan oldu“, *Hürriyet* <<http://dosyalar.hurriyet.com.tr/tayyiperdogan/tayyip.asp>> [žiūrėta 2013-01-16].
127. Skirmantienė, A., „Irako demokratizacija: institucinis lygmuo“, *Politikos mokslų almanachas*, (6), Kaunas 2009 <http://vddb.laba.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:J.04~2009~ISSN_2029-0225.V_6.PG_25-55/DS.002.0.01.ARTIC> [žiūrėta 2012-07-07].
128. Talabany, N., „Who owns Kirkuk? The kurdish case“, *Middle East quarterly*, 2007 <<http://www.meforum.org/1075/who-owns-kirkuk-the-kurdish-case>> [žiūrėta 2012-07-13].
129. Tanrikulu M.S., Yavuz S. „İnsan hakları açısından olağanüstü hal'in bilançosu“, *Sosyal bilimler araştırma dergisi*, 2005-06 <<http://m.friendfeed-media.com/97c86cd54aa675c1bbae8fd242dcb3c22db84069>> [žiūrėta 2013-02-26];
130. Timeline: Iraqi kurds, *BBC news*, 2011-04-19 <http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/country_profiles/2893067.stm> [žiūrėta 2013-02-24].
131. Vermeulen M., „PKK terrorist return from Iraq to Turkey“, *The lift*, 2009-10-25 <<http://legalift.wordpress.com/2009/10/25/pkk-terrorists-return-from-iraq-to-turkey/>> [žiūrėta 2013-02-25].
132. Visser, R., „The Kurdistan constitution is back on the agenda: implications for Iraqi politics“, *Iraq and gulf analysis*, 2012-02-03 <<http://gulfanalysis.wordpress.com/2012/02/03/the-kurdistan-constitution-is-back-on-the-agenda-implications-for-iraqi-politics/>> [žiūrėta 2012-07-16].
133. Wippman D., „The evolution and implementation of minority rights“, *Fordham law review*, Volume 66, Issue 2, Article 10, 1997 <<http://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol66/iss2/10/>> [žiūrėta 2012-11-19].

134. Aziz M.A. *The kurds: ethnonationalism and national identity in Iraqi Kurdistan*, London, 2011
<<http://site.ebrary.com.skaitykla.mruni.eu/lib/mrulibrary/docDetail.action?docID=10480621&p00=kurds%20iraq>> [žiūrėta 2013-02-19].
135. Bayır D., *Negating diversity: minorities and nationalism in Turkish law*, 2010
<<https://qmro.qmul.ac.uk/xmlui/bitstream/handle/123456789/391/BAYIRNegatingDiversity2010.pdf?sequence=1>> [žiūrėta 2012-12-15].
136. Bayır D. „Representation of the „Kurds“ by the turkish judiciary“, Social science research network, 2012-03-08
<http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2018648> [žiūrėta 2012-11-26].
137. Barkey H.J., Fuller G.R., *Turkey's kurdish question*
<<http://carnegie.org/fileadmin/Media/Publications/PDF/Turkey's%20Kurdish%20Question.pdf>> [žiūrėta 2013-02-25].
138. Faroqhi S., *Subjects of the sultan: culture and daily life in the Ottomam Empire*, London, 2005
<http://books.google.lt/books?id=cQ8ZLZh9WjwC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false> [žiūrėta 2012-04-15].
139. Hamren E., EU, *Turkey and the Kurds, The Turkish discussion on minority rights*, Stockholm university, 2007-03 <<http://su.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2:196992>> [žiūrėta 2011-12-19].
140. Hassanpour A., *Nationalism and language in Kurdistan*, 1918-1985, San Francisco: Mellen Research University Press, 1992 <http://amirhassanpour.com/?page_id=24> [žiūrėta 2012-10-25].
141. Yıldız K. *The kurds in Turkey. EU accession and human rights*, London, 2005.
142. Yıldız K., Muller M., *European Union and the turkish accession: human rights and the kurds*, London, 2008
<<http://site.ebrary.com.skaitykla.mruni.eu/lib/mrulibrary/docDetail.action?docID=10480145&p00=kurds%20turkey>> [žiūrėta 2013-01-15].
143. Yildiz K., *The kurds in Iraq*, London, 2004.
144. Karimova, N., Deverell, E. *Minorities in Turkey*, The Swedish Institute of International Affairs, Stockholm, 2001
<<http://miris.eurac.edu/mugs2/do/blob.pdf?type=pdf&serial=1101210931437>> [žiūrėta 2011-10-30].
145. Kurban D., Ensaroğlu Y., *Kürt sorununun çözümüne doğru: anayasal ve yasal önerileri*, TESEV, 2010-06 <<http://www.tesev.org.tr/Upload/Publication/3be658c7-1544->

- 4784-a0ed-0ccbc7751eff/kurbanensaroglu-yasal%20oneriler%202010.pdf> [žiūrėta 2012-12-29].
146. Lortz M.G., *Willing to face death: a history of kurdish military forces – the Peshmerga – from the Ottoman Empire to present-day Iraq*, master thesis, 2005
<<http://etd.lib.fsu.edu/theses/available/etd-11142005-144616/unrestricted/002SigDedContentAbsFore.pdf>> [žiūrėta 2012-08-11].
147. Mališauskas R. (sud.), *Mažumų teisės: Tarptautinių dokumentų rinkinys. Standartų spaustuvė. Vilnius. 1996.*
148. Marr P., *The modern history of Iraq*, 2011
<http://ehis.ebscohost.com.skaitykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_421114_AN?sid=79b149fa-72a7-4d79-ac04-93e7c78694fb@sessionmgr104&vid=4&format=EB> [žiūrėta 2013-03-02].
149. McDowall D., *The modern history of Kurds*, 2004
<http://ehis.ebscohost.com.skaitykla.mruni.eu/ehost/ebookviewer/ebook/e000xww_111516_AN?sid=dc071144-36c7-4c63-8413-49319ab5120f@sessionmgr115&vid=5&format=EB> [žiūrėta 2013-01-16].
150. Oran B., “The minority concept and rights in Turkey: The Lausanne peace treaty and current issues” in *Human rights in Turkey*, 2007
<<http://baskinoran.com/makale/TheMinorityConceptandRightsinTurkey.pdf>> [žiūrėta 2012-01-25].
151. Oran, B., *Ulusal egemenlik kavramının dönüşümü, azınlıklar ve Türkiye*,
<http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/anyarg20/b_oran.pdf> [žiūrėta 2012-05-06].
152. Scott M.R., *The Challenge of Political Islam – Non-Muslims and the Egyptian State*, Stanford University Press, Stanford, California, 2010
<http://books.google.lt/books?id=VrnDkhryyc8C&pg=PA28&dq=millet+system+Ottoman+empire&hl=lt&sa=X&ei=XYSAT6GJLOb24QSrlbz1Bw&redir_esc=y#v=onepage&q=millet%20system%20Ottoman%20empire&f=false> [žiūrėta 2012-04-01].
153. Stamatopoulous D., „From Millets to Minorities in the 19th century Ottoman Empire: an ambiguous modernization“ in *Citizenship in historical perspective*, Pisa University Press, 2006 <<http://www.cliohres.net/books/7/21.pdf>> [žiūrėta 2012-03-25].
154. Stansfield G.R., *Iraqi Kurdistan: political development and emergent democracy*
<http://books.google.lt/books?id=FB4ErXPRRd0C&pg=PA97&lpg=PA97&dq=kdp+puk+conflict&source=bl&ots=qFUHmnY9xU&sig=H1JSKwBp3kbqMIXEEnhwaRU1qXY&hl=en#v=onepage&q=kdp%20puk%20conflict&f=false> [žiūrėta 2012-08-25].

155. Van Bruinessen, M. "Popular Islam, Kurdish nationalism and rural revolt: the rebellion of Shaikh Said in Turkey (1925)" in *Mullas, Sufis and Heretics: the role of religion in Kurdish society: collected articles*, 2000
<http://www.hum.uu.nl/medewerkers/m.vanbruinessen/publications/Bruinessen_Shaikh_Said_rebellion.pdf> [žiūrēta 2013-02-23].
156. Whitecotton V., „The Iraqi mandate: an examination of the relationship between Britain and Iraq in the aftermath of the first world war“, Research paper, 2012-03-25.
<http://www.academia.edu/1492578/The_Iraqi_Mandate_An_Examination_of_the_Relationship_between_Britain_and_Iraq_In_the_Aftermath_of_the_First_World_War> [žiūrēta 2013-03-10].
157. Zürcher E.J., *Turkey: a modern history*, 2010
<<http://site.ebrary.com.skaitykla.mruni.eu/lib/mrulibrary/docDetail.action?docID=10445315&p00=history%20turkey>> [žiūrēta 2013-02-25].

SANTRAUKA

Pagal 1982 m. priimtą ir dar tebegaliojančios Turkijos Konstitucijos 66-a straipsnį, visi asmenys, turintys Turkijos pilietybę, yra turkai. Lozanos taikos sutartimi 1923 m. tautinių mažumų statusas yra suteiktas graikams, armėnams ir žydams, o kurdams, kurie kaip ir turkai yra musulmonai, tautinės mažumos statusas nėra suteiktas. Dėl šios priežasties ilgą laiką prieš kurdus buvo vykdoma nacionalistinė asimiliacijos politika – jiems buvo draudžiama vartoti gimtąją kalbą viešojoje erdvėje, įgyti išsilavinimą gimtąja kalba, vystyti nacionalinę kultūrą, tradicijas ir tautinį identitetą.

Šalyje vis intensyviau ieškant būdų išspręsti kurdų klausimą, reikia pripažinti, kad teisinė bazė vis dar smarkiai atsilieka nuo politinių ir socialinių realijų. Išnagrinėjus tarptautinius ir nacionalinius pagrindinius šalies įstatymus galima teigti, kad Turkijoje tautinių mažumų samprata nėra pilna, nes yra neigiamas bet koks tautinių mažumų pagal kilmę ir kalbų vartojimą egzistavimas. Teigiami pokyčiai Turkijos Respublikoje siejami su dviem pagrindiniais veiksniais: Europos Sąjunga bei Teisingumo ir plėtros partija (AKP). 2003–2012m. daugelyje sričių įvykdytos reformos teigiamai paveikė kurdų tautinę mažumą: partijų uždarymo procesas tapo sudėtingesnis, sumažinta kariuomenės įtaką sprendžiant tautinėms mažumoms svarbius klausimus, kurdams suteikta teisė mokytis savo gimtosios kalbos, pradėtos televizijos bei radijo transliacijos kurdų kalba, kurdų kilmės piliečiams buvo suteikta galimybė duoti savo vaikams kurdiškus vardus, pietryčių regionuose pradėtos teikti viešosios paslaugos kurdų kalba.

Palyginus kurdų tautinės mažumos padėti Turkijoje ir Irake, galima daryti išvadas, kad kurdų atžvilgiu vykdoma politika abiejose šalyse buvo skirtinga. Irako politika kurdų tautinės mažumos atžvilgiu buvo nenuosekli bei priklausomai nuo valdžioje esančio režimo. Turkija nuo respublikos įkūrimo vykdė nuoseklią nacionalistinę asimiliacijos politiką – plėsdama draudimus kurdų tautinei mažumai. Kurdų politinis atstovavimas aukščiausiose valdžios ir valdymo institucijose Turkijoje yra žymiai mažesnis nei Irake ir Kurdistane. Be to, Irake (Kurdistano regione) galimybės vartoti gimtąją kalbą švietime yra ženkliai geresnė nei Turkijoje. Palyginus žmogaus teisių politiką Turkijoje ir Irake (Kurdistane) galima teigti, kad Turkijoje stipriai apribotos žodžio ir spaudos laisvės, todėl šalyje ypač daug nuteistų žurnalistų. Tuo tarpu Irake žmogaus teisių situacija pasikeitė nuo 2005 m., kai kurdai įgavo didesnę įtaką šalies sprendimų priėmimo procese ir gavo autonomiją. Šiuo metu kurdai ne tik kad nėra diskriminuojami Irake ir Kurdistane, tačiau patys pažeidžia ne tik kitų tautinių mažumų, tačiau ir politinių oponentų, žurnalistų bei kitaip manančių piliečių žodžio laisvę.

SUMMARY

Article 66 of the Turkish Constitution that was ratified in 1982 and is still in force, states that „everyone bound to the Turkish state through the bond of citizenship is a Turk“. The Treaty of Laussane, signed in 1923, recognized only non-Muslims (Greeks, Armenians and Jews) as constituting a minority. Muslim Kurds are not included in this minority definition. For this reason Kurds were the victims of nationalist and assimilation policy – they were banned from using their native language in public places, receive education in native language, develop their national culture, customs and national identity.

Despite the fact that Turkey has increasingly looking for the ways to solve the Kurdish issue, the legal framework is still far behind the political and social realities. Examination of the main international and national laws of the country shows that concept of national minorities in Turkey is not complete because it denies the existence of any ethnic minority based on the origin or language. Positive developments in Turkey are linked to two key factors: European Union and the Justice and Development Party. Reforms made in various areas during the period of 2003–2012 positively affected the Kurdish minority: closing of political parties has become more complicated, the influence of the military in the issues related to the Kurdish minority was reduced, Kurds were given the right to study their native language, television and radio broadcasts in Kurdish was launched, Kurds were granted the right to give their children Kurdish names, public services in Kurdish started to be provided in South-East region.

The comparison of the Kurdish minority in Turkey and Iraq shows that government policy toward Kurds was different in each country. The policy in Iraq was inconsistent and depending on the regime in power. Turkey since the establishment of the republic has pursued a consistent policy of nationalism and assimilation. Kurdish political representation in governmental institutions in Turkey is much lower than in Iraq and Kurdistan. Moreover, in Iraq (Kurdistan region) the opportunities for Kurds to use their native language in education is much more better than in Turkey. The comparison of human rights policy in Turkey and Iraq (Kurdistan) shows that Turkey has severely restricted the freedom of speech and press, for this reason there are many journalists that were convicted. Meanwhile, the situation on human rights in Iraq has changed since 2005, when Kurds were granted autonomy and gained greater influence on the decision-making process. Currently the Kurds in Iraq and Kurdistan violate the freedom of expression of other local national minorities, political opponents and journalists.

ANOTACIJA

Tamošiūnaitė-Uzun L. Kurdų tautinės mažumos Turkijos Respublikoje (2003–2012 m.) analizė / Europos kaimynystės politikos magistro baigiamasis darbas. Vadovė: doc. dr. A. Janužytė. – Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, Politikos ir vadybos fakultetas, 2013. – 77 p.

Magistro baigiamajame darbe išanalizuota kurdų tautinė mažuma Turkijos Respublikoje 2003–2012 m. Pirmoje darbo dalyje apibrėžiama tautinių mažumų samprata Turkijos Respublikoje. Antroje dalyje ištirtos kurdų tautinės mažumos politinių ir kultūrinių teisių išplėtimas 2003–2012 m. bei išanalizuota ES ir AKP įtaka vykdomoms reformoms. Trečioje darbo dalyje palyginta kurdų tautinės mažumos padėtis istoriniu ir politiniu aspektais Turkijos ir Irako Respublikose.

Pagrindiniai žodžiai: Turkija, kurdai, tautinė mažuma, ES, AKP, Irakas

ANOTATION

Tamošiūnaitė-Uzun L. An analysis of the Kurdish minority in the Republic of Turkey during the period of 2003 – 2012 / Master's Thesis in the study programme of European neighbourhood policy. Supervisor: doc. dr. A. Janužytė. – Vilnius: Faculty of Politics and Management, Mykolas Romeris University, 2013. – 77p.

This Master's thesis analyzes the situation of the Kurdish minority in the Republic of Turkey during the period of 2003–2012. The first part of the thesis defines the concept of national minorities in the Republic of Turkey. The second part of the thesis examines the improvement of political and cultural rights of the Kurdish minority during the period of 2003–2012, also defines the influence of EU and AKP on the reforms. In the third part of the thesis the Kurdish national minority in Turkey and Iraq is compared in the historical and political context.

Keywords: Turkey, Kurds, national minority, EU, AKP, Iraq.